

דנציגתשובותהגאונים'שערי תשובה' ו'שו"ת מן השמים'

Author(s): נחמן דנציג תשובות הגאונים 'שערי תשובה' ו'שו"ת מן השמים'

Source: *Tarbiz* / תרביץ, כרך נח, חוברת א (תשמ"ט תשרי-כסלו), pp. 21-48

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies / ש"ש מנדל](http://www.jstor.org/stable/70016803)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70016803>

Accessed: 25/02/2014 12:40

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / ש"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

<http://www.jstor.org>

תשובות הגאונים 'שערי תשובה' ו'שו"ת מן השמים'

מאת

נחמן דנציג

במאמרו של י' תא-שמע שהתפרסם לאחרונה, 'שאלות ותשובות מן השמים' — הקובץ ותוספותיו,¹ דן המחבר בקובץ תשובותיו של ר' יעקב ממרוויג' ובחומר שנוסף עליו בידי עורכו האחרון. תא-שמע משווה כמה מן הסימנים שנוספו בשני כתבי-היד של 'שו"ת מן השמים' (כ"י ניו יורק וכ"י פריז) לתשובות שנדפסו בתשובות הגאונים 'שערי תשובה' (להלן: 'שע"ת'; ראה במיוחד את הדוגמאות הקולעות שהביא בעמ' 53–54). מהשוואה זו תא-שמע מגיע למסקנה, 'כי לפנינו השתלה בתוך קובץ שו"ת מן השמים, במטרה להקנות לו, לשְתַל, מסמכותו העליונה של הקובץ המקורי, ולהצביע על משה די ליאון כאחראי למעשה זה.' (עמ' 54).² בחלק השני של המאמר תיאר תא-שמע את התפשטותן של התשובות המקוריות בקובץ זה ואת העדויות הקדומות להן אצל הראשונים, וכן מנה כמה עניינים הלכתיים — שרווחו בפרובאנס — המשתקפים בפסקיו של ר' יעקב ממרוויג'. בחלק השלישי של המאמר פנה תא-שמע לעניין משמעותן הרחבה של תשובות 'מן השמים', ותיאר בקצרה את לשונותיו ואת דרכו של מחבר התשובות, ר' יעקב. מתוך עיון בנושא ובכתב-היד שבו דן תא-שמע, המצוי בספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק,³ ברצוני להעיר ולהגיב לכמה מרעיונותיו של תא-שמע ולהשלים ולהרחיב את

* תודתי נתונה לפרופ' י' יהלום ולפרופ' י' מאורי, שקראו את המאמר והעירו לי כמה הערות טובות ומועילות, וכן לד"ר א' וולפסון, שעזר לי בהבנת כמה עניינים הקשורים בעבודתו של רמד"ל. תודתי גם לד"ר מ' גלצר על עזרתו בבדיקה פליאוגראפית וקודיקולוגית של כ"י ניו-יורק, שערך בעת ביקורו בספרייה בעיר זו בקיץ תשמ"ח.

¹ תרביץ נז (תשמ"ח), חוברת א, עמ' 51–66.

² על אופקים של הסימנים שהוסיף ר' ראובן מרגליות במהדורתו מתוך כ"י פריז ויחסם לתשובות הגאונים העיר לא מכבר י' כ"ץ, 'הכרעות הזוהר בדבר הלכה', תרביץ נ [ספר היובל] (תשמ"א), עמ' 405–422, וראה שם, עמ' 411, הערה 19 (נדפס גם בספרו הלכה וקבלה, 'ירושלים תשמ"ד', עמ' 34–51, ראה עמ' 40, הערה 19). כ"ץ כבר עמד על יסוד הדברים באמרו: 'תוכן הסעיפים שפירסם מרגליות מוכיח, שאין הם אלא חיקוי', וכן 'הסעיפים החדשים רקעם בספרות הגאונים', וראה שם בדבריו על אמירת 'ד' אלקים אמת' (שו"ת מן השמים, סימן פט). מעניין שתא-שמע מביא את הדברים מדיליה (שם, עמ' 56), ואינו רומז כלל שהם נאמרו כבר על-ידי כ"ץ (ודווקא בתגובה לדברים אחרים של תא-שמע!).

³ תחילה התרכזתי בעיוני כה"י כדי לבדוק את תשובות הגאונים שבו, ראה להלן בתיאור כה"י.

תרביץ נח (תשמ"ט)

עבודתו, במיוחד בנושא אוסף 'שערי תשובה'; אוסף זה אף הוא נערך בידי ר' משה די ליאון (להלן: רמד"ל), שהכניס אליו את זיופיו. אין בכוונתי לעסוק במאמר זה אלא בחלקים מסוימים של שני נושאים חשובים הבאים כאן כאחד — תשובות הגאונים 'שערי תשובה' ו'שור'ת מן השמים' — ולא אעסוק בנקודות שאינן אלא חזרה על מסקנותיו של תא-שמע. הדיון יתמקד בנושאים הבאים:

(א). תיאור מפורט יותר של כ"י ניו-יורק, שאותו תיאר תא-שמע בקצרה (כנראה, מתוך צילום מיקרופילם), ושזכיתי לבדוק אותו במקור ולערוך לו בדיקה קודיקולוגית, עד כמה שידי מגעת. בדיקת כתב-יד זה לחלקיו חשובה לשם הבנת היחס בין 'שור'ת מן השמים' ותשובות הגאונים 'שערי תשובה'. בדיקתי מעלה, שהקונטרסים של אותן תשובות — של הגאונים ושל ר' יעקב ממרוויג' — מכילים יחידה אחת (למרות שבמשך הזמן נתבלבלו הדפים וכה"י נשתנה ממצבו הראשון), ושהקונטרסים שבאותה יחידה נבעו ממקור אחד. קיומו של חומר זה בכתב-יד שמכיל חיבורים וליקוטים בקבלה — ובמיוחד, ספר המשקל לרמד"ל — מעיד על החוג שבו צמחו קונטרסים אלה, ושממנו הובאו אל כתב-היד.

(ב). בדיקה של תשובות הגאונים שבכתב-היד והשוואתן לאוסף המודפס של שע"ת (בנושא זה לא עסק תא-שמע במאמרו). ההשוואה מלמדת, שהתשובות המצויות בכתב-היד מופיעות גם באוסף המודפס של שע"ת, אלא שהקבצים שבכה"י מכילים רק כשליש מן החומר שבמהדורה המודפסת. התשובות שבכה"י מופיעות אמנם בסדר שונה מן הנדפס (למרות שנוסחן שווה), אלא שדווקא הסדר המבולבל מעיד על דרכו של המסד"ר. בכה"י נוספה כותרת ארוכה המייחסת את התשובות לרבי' האי ז"ל', ואף כותרת זו מעידה על מטרתו של המסדר. מכל אלה אני מסיק, שרמד"ל ערך לא רק את האוסף הגדול 'שערי תשובה' המודפס, אלא גם את האוסף הקטן שבכ"י ניו-יורק, כדי לשלב במקומות שונים בתוך האוסף את הסימנים המזויפים שהוסיף, עוד קודם-לכן, בסוף המהדורה המודפסת, מתוך מגמה לייחס את זיופיו לרבי' האי'.

(ג). עריכת השוואה מדויקת יותר בין כ"י ניו-יורק לבין כ"י גסטר (מנצ'סטר) 931, שהזכיר תא-שמע במאמרו, אבל לא נבדק כראוי. תא-שמע טען, שהקובץ של שור'ת מן השמים שבכ"י גסטר הועתק מכ"י ניו-יורק (או מן הדומה לו). אין הדבר כן; כ"י גסטר הוא המקורי שביניהם, והוא כולל לא רק שור'ת מן השמים אלא גם שני אוספים של תשובות הגאונים, שהיו המקור הראשי למסד"ר של שע"ת. אין ספק, כי בידי של רמד"ל היה כתב-יד דומה ('אביו' של חלק זה של כ"י גסטר), שממנו העתיק גם את שור'ת מן השמים וגם את תשובות הגאונים, והוסיף עליהן ושינה בהן כרצונו.

(ד). עיון בכמה מן התשובות בשע"ת, שבהן שילב רמד"ל את זיופיו. היות ומצוי בידינו בכ"י גסטר מקורו של רמד"ל, אפשר להשוות את נוסחן של כמה מן התשובות שבשע"ת (ומהן גם הדומות בכתב-יד ניו-יורק) לנוסחן המקורי של אותן תשובות. כאן מתגלה לעינינו עד כמה הוסיף רמד"ל ושינה מן הנוסח שבמקור — לא רק בהוסיפו סימנים שלמים

לשע"ת המודפס (תופעה שעליה הצביעו כבר החוקרים). אלא גם בשלבו שורות יחידות, או סעיפים קטנים, בתוך תשובות הגאונים — כדי להטמיע את רעיונותיו בקבלה בתוך מקורות קדמונים.

א. תיאור כ"י ניו-יורק לחלקיו

כתב-יד מס' Mic. 1768 שבספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק⁴ מכיל כמה חיבורים וליקוטים בקבלה, וגם כמה קבצים של שו"ת. כה"י נכתב בשתי כתיבות-יד ספרדיות מן המאה החמש-עשרה.⁵ הוא מכיל 195 דפים, בגודל 13.5×19 ס"מ; כל קונטרס הוא בן 6 דפים (12 עמודות); בכל דף 25 שורות. כה"י נכתב בידי סופר אחד, חוץ משני קונטרסים (דפים 1–9, 139–152) שנכתבו בידי סופר אחר, אבל גם הוא בן אותו המקום והזמן.⁶ כ"י זה התגלגל לתימן, והיה שם במאה האחרונה.⁷ בדף-כריכה שבראשו רשום תוכנו של כה"י (אף הוא נכתב בכתיבת-יד תימנית מאוחרת),⁸ והתיאור מתאים למצבו היום (חוץ משני החיבורים האחרונים שנרשמו שם, ואינם בכה"י הנוכחי).⁹ כה"י לא נשתמר במצב טוב: כמה מן הקונטרסים נכרכו שלא בסדר המקורי, ובשני מקומות הרשומים להלן כיחידות 2 ו-9, שבהם שינה הסופר את הדיו, אופלו הדפים במשך הזמן ונשחתו, ובכמה מהם לא נשתיירו כי אם אותיות ספורות בלבד (גם דפים 116–126 נכתבו באותה דיו).¹⁰ מלבד חלק זה של כה"י (כלומר, יחידות 2 ו-9), שהזכיר בשעתו א' מארכס,¹¹ ופרסם מתוכו את הכותרת המופיעה בדף 163 ע"ב — 164 ע"א (ראה להלן), לא טיפלו החוקרים בכתב-היד ביסודיות הראויה עד פרסום מאמרו של תא-שמע.¹²

⁴ לפני מס' 682 באוסף על-שם ענעלאו; נרכש מל' שוואנער, ואצלו נרשם כמס' 263 (בתוך כה"י עדיין נמצא הפתק, שבו תיאר שוואנער את תוכנו של כה"י, ראה מאמרו של מארכס [להלן, הערה 11], עמ' 136). כה"י רשום כיום בקטלוג של מיקרופילמים של כתב-יד בקבלה שבספריית בית המדרש לרבנים (*A Reel*) בדקתי גם את סימני-המים של הנייר, ומצאתי שחלקו הגדול של כה"י (להוציא הקונטרסים שנכתבו בידי הסופר השני) נעשה בוודאי בנייר אחיד. סימן-המים קרוב למס' 12957 אצל C.M. Briquet, *Les Filigranes*, Leipzig 1923, vol. 4; אלא שהמובא שם מאוחר כמאה שנה מכ"י ניו-יורק, ראה שם בעמ' 644.

⁵ בדפים אלה שם הוי"ה שונה, ובסופי שורות — מילוי אחר. אף סימני-המים בנייר שונים מבשאר כה"י.

⁶ בדף הראשון למעלה רשום שם הבעלים: 'נחלת מא' נע"ג יהודה בן אמ"ר יחיא צאלח י"ץ'; ובסופו של הדף רשום: 'זכה יקנה מר' אדוני אב"ן סאלם י' סלי' שמן ...'.

⁷ בראשו צוין שמו של המתאר: 'הצעיר יחיא בן סלי' אלקאפח יצ"ר' (זקנו של הרב יוסף קאפח).

⁸ הם: 'השביעי, מאה ועשר דברי חכמה שכ' שלמה המלך מפי השדים'; 'השמיני, שירת קצרת כסף שעשה החד"ש המשוור האיוב'.

⁹ קריאת דפים אלה נתאפשרה רק בעזרת מיקרופילם שנעשה מכה"י לפני כעשרים שנה, ואז אפשר היה לקרוא מן הדפים האלה יותר משמתאפשר היום, למרות שכבר אז הם אוכלו ונשחתו (וראה תיאורו של א' מארכס משנת 1933 [בהערה הבאה]). כמה מן הדפים שנחבלו אף נכרכו שלא בסדר, ראה להלן.

¹⁰ M. Schmelzer, 'A New Collection of Manuscripts', *PAAJR* 4 (1933), p. 153 (וראה כעת: A. Marx, *Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Seminary of America*, New York 1977, p. 429).

¹¹ תיאור של חלקי כה"י (ללא אזכור של תשובות הגאונים ושו"ת מן השמים שבו) מופיע כעת אצל: E. Wolfson, *The Book of the Pomegranate: Moses De Leon's Sefer Ha-Rimmon*, Atlanta 1988, pp. 56–57.

תוכן כה"י הכרוך, במצבו הנוכחי, הוא כדלהלן:

1. 1 — 9 ע"ב ספר בחינת עולם לר' ידעיה הפניני בדרשי (חסר בראשו)
2. 10 ע"א — 31 ע"ב תשובות הגאונים ושו"ת מן השמים
3. 32 ע"א — 90 ע"ב 'ספר המשקל' [=הנפש החכמה] לרמד"ל,¹³ וליקוטים קבליים שונים שבסופם נכללו: 'פי' רבינו האיי זקל' על ארבע רוחות (91 ע"א),¹⁴ ו'סוד הייבום' (91 ע"ב)¹⁵
4. 92 ע"א — 127 ע"ב ליקוטים קבליים אחרים¹⁶
5. 128 ע"א — 138 ע"ב 'פי' ההגדות של פסח להרב הגדול ר' יוסף ן' ג'יקיטילה זקל' (ההמשך להלן בדף 175)
6. 139 ע"א — 152 ע"ב ספר בחינת העולם (המשכו של קונטרס 1)
7. 153 ע"א — 160 ע"ב 'ששה משלים אחזל בענין העולם הזה והעולם הבא'¹⁷

¹³ נדפס בבזילאה 1608 (מהדורה ביקורתית נערכה בידי י' וינהובן, כחיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בראנדייס 1964, ללא שימוש בכ"י ניריורק). ספר המשקל שבכה"י (עד דף 81 ע"א) זהה בעצם לנוסח המודפס, עד סוף סימן כא ('סוד כשר בחלב'), ובאותו דף כתוב בכה"י: "... ללכת בדרך הישר כפי הראוי והבן. תם ונשלם שבח לאל בורא עולם, ושאר החיבור חסר. מאידך גיסא, נוספו לאחר מכן עד דף 90 ע"ב שבכה"י כמה 'סודות' שאינן במודפס, וביניהן חומר השונה ממה שנכתב כבר לעיל. על מחברם של ה'סודות' שנספחו לספר המשקל, ראה במבואו של וינהובן, עמ' 19–24.

¹⁴ משום חשיבותם של הדברים לעניין הזיופים, שיוחסו לרב האי (ראה להלן, הערה 30), אביא את הפירוש בשלמותו: 'פי' רבינו האי זק"ל: דרום לשון נוטריקון תיבה אחת כוללת שתיים דרך יום שבכל יום חמה מתהלכת שם לכך נקרא ימין שהוא ערוך ומזומן מן 'וימן להם המלך' (דנ' א, ד). ולפי שהחמה מצויה שם תמיד נעשה הרוח יבש לכך נקרא נגב ואין נגב אלא לשון יבש דכתי' "חרבו המים" [ברא' ח, יג] ומתרגמי' נגיבו מיא. צפון שהחמה עלומה ממנו בכל יום לכך נקרא שמאל לשון נוטריקון שכוללת שתיים שם אל ונקרא צפון שהשמש יצפן שם בלילה. וכיון שהוא מסולק משם עושה מלוחלח ומביא גשמים וכן כתו' "רוח צפון תחולל גשם" [מש' כה, כג]. ולפי' נקרא הסתו [?] חורף [ברא' ח, כב] תרגום סיתוא. מזרח פנים של מזרח פני החמה המאירות לעולם בעלותו מן המזרח פניו כלפי מערב וברדתו למערב פניו לפני המזרח. לכן אומרים בני אדם חזר השמש לומר פניו שהיו למערב החזירם למזרח. ומערב נקרא אחר על שם אחורי השמש ונקרא ימה לפי שהים הגדול במערב העולם הוא. ונקרא על שם והמערב ים "עד הים האחרון" [דב' לד, כ] מתרגמי' ימא מערבאה'.

¹⁵ הוא אחד מן ה'סודות' שנספחו לספר המשקל (אלא שאינו מופיע במהדורה המודפסת). א' ילינק היה סבור שהוא חלק מן החיבור (ראה: A. Jellinek, *Beitrage zur Geschichte der Kabbala*, Leipzig 1852, Zweites Heft, p. xii, n. 11), אלא שדעתו לא נתקבלה בין החוקרים, ראה במבואו של וינהובן (לעיל, הערה 13).

¹⁶ בליקוטים אלה נזכרים, בין השאר: 'מלשון הר' עזריאל ז"ל' (92 ע"א); 'זוהר' (93 ע"א, 106 ע"א, 108 ע"ב); 'בספר הרמון להר"ה ר' משה די ליאון ז"ל' (96 ע"א); 'זוהר סוד קדיש' (שם); 'בספר ילמדנו סוף פרשת וזאת הברכה' (96 ע"ב); 'בשערי צדק בספירת יסוד' (97 ע"א); 'בספר האורה' (99 ע"א); 'בבהיר' (110 ע"א); 'גרסינן בפ' אלו טריפות... ופי' רבי יהונתן ז"ל' [מלוניל] (102 ע"א); 'במנורת המאור' (שם); 'שם של ע"ב... ובזה חתם הר"ם ב"ן ז"ל' (103 ע"א); 'פנים [!] בירושלמי דע"ז תאני ר' שמעון בן יוחאי' [=ירושלמי ע"ז ב, ח; מא, ע"ג] (108 ע"א); 'וכן אומ' בספר המצות הגדול... (שם); 'פי' אשר יפלא להרשב"ם זצ"ל' (108 ע"ב); 'בספר הרמון שחבר ר' משה דיליאון ז"ל' (109 ע"א).

¹⁷ ראה: ספר מנורת המאור לר' ישראל אלנקווה, מהדורת ענעלאו, ניריורק תרפ"ט–תרצ"ד, עמ' 98.

8. 161 ע"א — 162 ע"ב ליקוטים שונים¹⁸
9. 163 ע"ב — 174 ע"ב שו"ת מן השמים (המשכן לעיל בדף 21 ע"א)
10. 175 ע"א — 190 ע"ב פי' ההגדה (המשך מדף 138)
11. 190 ע"ב — סוף ליקוטים שונים

משום שכה"י אינו כרוך היום בסדרו המקורי, ראוי לברר את יחסם של שני חלקי כה"י הנדונים, דהיינו חלקים 2 ו-9. בשני חלקים אלה מופיעים ארבעה קבצים של תשובות הגאונים, וגם קובץ של שו"ת מן השמים לר' יעקב ממרוויג', שכמה דפים ממנו כרוכים כיום ממש בתוך תשובות הגאונים. בסוף העמוד האחרון של השו"ת (דף 31 ע"ב) רשום בכתב יד ספרדי רהוט: 'תשלום מזאת [!] התשובות של רבי' האיי תמצא בקונדרים מזה הספר בקודם לספר המשקל לר' [משה ב"ר] שם טוב די ליאון י"ע' (מזה הספר נוסף מעל לשורה). בכה"י הכרוך הנוכחי, דף זה עצמו עומד ממש 'בקודם לספר המשקל' (ראה לעיל בתיאור כה"י), ונמצאנו למדים שבעבר היה דף זה של תשובות הגאונים כרוך באיזה מקום אחרי ספר המשקל. וקרוב לוודאי שלא הוא בלבד, אלא גם כל הדפים שלפניו מן הקונטרס של תשובות הגאונים ושו"ת מן השמים, מקומם המקורי היה בסוף הקונטרס המופיע קרוב לסוף כה"י, בדפים 163 ע"ב — 174 ע"ב. מכאן ניתן ללמוד, שכבר בתקופה קדומה נתבלבלו הדפים ונתפצלו לשניים, ונכרכו בשני מקומות נפרדים, ובמשך הזמן ניסו 'לשחזר' את הקבצים של תשובות הגאונים וצירפו לראש כה"י כמה דפים השייכים לסופו, והתוצאה היא כה"י שבידינו. מכל מקום ברור, שסדרם של הקונטרסים בחלק 2 של כה"י אינו הסדר המקורי כפי שנכתב בידי הסופר; והם שייכים כולם לסוף כה"י ומקצתם נכרכו כאן שלא במקומם. ראה לכך היא הכותרת בראש הקבוצה של שו"ת מן השמים, שנכתבה בחלקה בסוף דף 162 ע"ב (בסוף ליקוטים שונים, ראה לעיל בתיאור כה"י), ונמשכה אל ראש דף 163 ע"א, ובוודאי שם היה מקומו המקורי של הקונטרס.

זאת ועוד: ברור שדף 24 ע"א הוא הדף הראשון של תשובות הגאונים, ושבתשובות אלו הועתקו כולן בסוף שו"ת מן השמים. כפי שכתבתי לעיל, בדפים 21 ע"א — 23 ע"ב מופיעות שו"ת מן השמים (דף 21 הוא המשך ישיר לדף 174), ובדף 23 ע"ב מסתיימת ההעתקה באמצע התשובה ממש (סימן לב, ב, במהדורת מרגליות), ולאחריה רשום: 'לא מצאתי יותר' (ונתמלא העמוד בידי כותב אחר). ודאי שהדף הבא אחרי הוא הדף הראשון של תשובות הגאונים, כלומר: הקבוצה הרביעית הנוכחית של תשובות הגאונים היתה הקבוצה הראשונה קודם לכן. בראש קבוצה זו (דף 24 ע"א) רשומה כותרת (באותיות גדולות): 'שאלות לרבי' האיי ז"ל ששלחו אליו והשיב על כל אחת ואחת להורות דרך אשר ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון', ובכך יוחסו התשובות הראשונות לרב האיי (למרות שאינן שלו, ראה להלן). יתר על כן, בדף 20 ע"א רשום: 'ברוך רחמנא דסייען מריש ועד

¹⁸ 'ובבהיר...' (161 ע"א); 'זכן כתב הר"ם ב'מזיל' בהלכות תשובה' (162 ע"ב).

כען', והכוונה לא רק לקבוצה הרביעית, אלא לכך שכאן מסתיימת העתקת התשובות כולן. כך אפשר לשחזר את מצבו המקורי של חלק זה מתוך כה"י: דפים 163 ע"ב — 174 ע"ב, ודפים 21 ע"א — 23 ע"ב (כולם מתוך שו"ת מן השמים); ולאחריהם דפים 24 ע"א — 31 ע"ב, 10, 12–19, 11, 20 (תשובות הגאונים). בגלל מצבם הנוכחי של דפים אלה אי-אפשר לערוך בדיקה קודיקולוגית שלמה לחלק זה של כה"י, ולפיכך השחזור נשאר בגדר השערה. מכאן, שהקונטרסים של שו"ת מן השמים ותשובות הגאונים מכילים יחידה אחת של כה"י, למרות שדפים אלה נכתבו בידי אותו סופר שכתב את שאר חלקי כה"י (חוץ מקונטרסים 1 ו-6, ראה לעיל), ועל דפי-נייר מאותו סוג. לאחר זמן נתבלבלו הדפים כאמור, וחלקם נכרכו במקום אחר בכה"י. דפים אלה נכתבו בדיו שונה ונשחתו עד שלפעמים לא נשתיירו מהם היום אלא חלקי שורות ואותיות בלבד.

ב. מקורן של תשובות הגאונים בכ"י ניו-יורק

תשובות הגאונים שהועתקו בכ"י ניו-יורק מופיעות גם בשע"ת המודפס,¹⁹ אך קיימים כמה הבדלים ביניהם: (א) בכה"י לא הועתקו אלא כשליש מן התשובות המודפסות; (ב) אלו שהועתקו בכה"י מופיעות בסדר שונה מן המודפס, למרות שנוסחן שווה; (ג) התשובות בכה"י נחלקו לארבע קבוצות נפרדות, ואילו במודפס אין זכר לקבוצות כלל. ההשוואה בין התשובות שבכה"י (עד כמה שאפשר לקרוא בהם) לאלו שבשע"ת המודפס, מעלה דמיון מפתיע ביניהן, ובדרך-כלל אין אף שינויים קלים, הרגילים בין עדויות שונות של טקסט אחד. להלן תיאור של הקבוצות (המספרים שלי ואינם, כמובן, בכה"י. המספור הוא על-פי הסימנים המקבילים בשע"ת המודפס), יחד עם השינויים החשובים בחסר וביתר: קבוצה א' (והיא הגדולה שבארבעתן), בדפים 24 ע"א — 32 ע"ב. תחילה באה כותרת (ראה לעיל), ומיד לאחריה מתחילה התשובה הראשונה, והיא בשע"ת סימן ה (הכותרת אינה במודפס, והתשובה באמת אינה של רב האי; חלקה תשובה של הרי"ף עם תוספת ארוכה, ועל כל זה — ראה להלן). הסדר, לאחר מכן: שע"ת סימנים קה, קו, קיב, קיד, קטו, רלה, רלו, רעח, פא, פב, פג, פד, קא, קב, עט, סד, יט, טו, טז, כב, כו, כז, כח, לא, לז, נה, נז, נח, רה, רו, קצו, קצז, קפח, עו, סט, שמט, שני, שנא, שנב, שלו, שלז, שלח, שכט, שט, שד, רס, רסא. הקבוצה מסתיימת באמצע עמוד ב של הדף, והשאר ריק (ונתמלא מקצתו ביד אחרת).

¹⁹ על קרבת השו"ת שבכה"י לשע"ת המודפס רמז כבר ל' שוואגער (לעיל, הערה 4): 'ויש כאן שינויים רבים ונוסחאות יותר טובות מהנדפס בשערי תשובה'. וכעין זה כתב גם א' מארכס (לעיל, הערה 11): 'It is followed by a collection of Geonic responsa, in a[n] even worse state of preservation. This collection seems somewhat related to the printed collection Shaare Teshuba' מארכס, שהיתה לפני מרגליות (ומשם העתיק את נוסח הכותרת לראש שו"ת מן השמים שבכה"י, ראה מבואו למהדורה שלישית, עמ' כג), הוא לא הרגיש בחשיבותן של תשובות הגאונים בכתב-היד לעניין שו"ת מן השמים, ועל כך ראה במבואו (עמ' כד, הערה יא).

קבוצה ב', בדפים 10 ע"א — 13 ע"ב (חוץ מדף 11, ראה להלן קבוצה ד'): שע"ת סימנים קי, קיא, קכ, קכו, קכת, קלג, קמ, קמא, קמט, קעה, קעח, קצב, קצה, ר, רא, רסג, רסז, רסח. כאן מסיימת ההעתקה בסוף השורה השלישית של עמוד השני של הדף, ושאר העמוד ריק. קבוצה ג', בדפים 14 ע"א — 19 ע"ב: שע"ת סימנים צה, צח, צט, שמ, שמא, [?], ²⁰שיג, שיט, רפח, רטו, יח, יט (חלק ראשון של הסימן בלבד), קנג, קנד, קנח, קנו, ²¹קס, קפו, פח, צ, רעו (בשע"ת הובא סתם, ובכה"י בייחוס 'ולרבי' האי ז"ל'), רעז, רו, 'רבי' שמשון ז"ל: מים ששתה מהם... (כתוב לעיל בסימן רעו, וכאן נכפל, ובייחוס אחר), ²²שמו, שמוז, שמת, שמת (רק שלוש התיבות הראשונות בלבד: 'וששאלתם כליל יום טוב', והשאר חסר, ובשע"ת כתוב בשלמותו), רצז, שלא.

קבוצה ד', בדף 11 (הנכרך לעיל שלא במקומו) ודף 20 ע"א: סימנים קג, קד, קח, נ, נא, נב. בסוף הקבוצה רשום: 'ברוך רחמנא דסייען מריש ועד כען' (והכוונה לסיום ההעתקה כולה, ראה להלן). אחר-כך נעתק שע"ת סימן קצה בפעם השנייה ('לבעל הלכות פסוקות ז"ל...'), לאחר שהועתק כבר בקבוצה א' לעיל (בדף 12 ע"ב), ²³ושאר הדף חסר (ונתמלא בידי כותב אחר).

ניכר מיד, שהרבה מן התשובות שבכה"י מופיעות בסדר דומה מאוד לזה שבשע"ת המודפס (אף כי לא תמיד ברציפות), למרות שישנם בו גם שינויים מהותיים. כך למשל, בקבוצה א' מקבילה יחידה אחת לשע"ת סימנים קה-קו, קיב-קטו — הכל בסדר המודפס, אלא שחסר החלק שבין סימן קו לסימן קיב. כך גם בהמשך הקבוצה: סימנים פא-פד, קא-קב; וכן בהמשך: סימנים יט, טו-טז, כב, כו-כח, לא, לז, נה, נז, נח. ההקבלות לסדר המודפס נמשכות וחוזרות כמה וכמה פעמים בכל ארבע הקבוצות.

מצד אחד ברור, שהסדר בשע"ת המודפס הוא המקורי. ראייה מכרעת לכך נובעת מן העובדה שהחלק הראשון שבו (מסימן א עד סימן קנב) מקורו באוסף של תשובות הגאונים הידוע לנו משלושה כתבי-יד דומים (כ"י גסטור 931 [באוסף ג'ון ריילנס שבמנצ'סטר], כ"י 'אלמנצי' [במוזיאון הבריטי, Add. 26,977], וכ"י 'ביבאנטי' [כעת בידים פרטיות]), ²⁴

²⁰ התשובה המופיעה במקום זה היא בלתי-קריאה לחלוטין.

²¹ סימן זה כבר נכתב לעיל בקבוצה א' סימן רסז; וראה להלן, הערה 28.

²² כאן נכפל החלק הראשון של סימן רעו (עד 'לשכחה') שהועתק כולו בקובץ לעיל, וייתכן שאין כאן אלא העתקה חוזרת מן הכתוב שם. שורה זו, בלשון קצת שונה, מופיעה גם בהלכות פסוקות מן הגאונים בסימן צד, ובראש החטיבה היא נתייחסה ל'רב נטרונאי' (אף-על-פי שאין ללמוד תמיד מן הייחוסים בראשן של היחידות שם, דווקא כאן חלק גדול מן היחידה מופיע בקטע-גניזה בין תשובות רב נטרונאי, ראה: גנוי קדם ד [תר"ץ], עמ' 99-101).

²³ למרות ששתי ההעתקות שוות, השאיר הסופר בדף 12 ע"א לעיל רווח של תיבה אחת שלא היה ביכולתו לקרוא (שם: 'וכן ... שהניח ממון'), ואילו כאן העתיק את הנוסח במלואו ('וכן ישראל שהניח ממון').

²⁴ י' תבורי תיאר באריכות את תוכנם של כ"י גסטור וכ"י אלמנצי, ראה בראש מאמרו (להלן, בהערה הבאה). אגב, מתבורי נעלם שקיימת גם העתקה חלקית שנעשתה מחומר זה, והיא בכ"י קויפמן (בודפשט)

וכבר הוכיח י' תבורי שכמעט כל התשובות בחלק זה של שע"ת הנדפס לוקטו מאוסף זה.²⁵ מכאן ניתן להסיק, שכ"י ניר-יורק אינו אלא העתק מן שע"ת (כלומר, העתק מכתב-היד ששימש למודפס,²⁶ או הדומה לו). נשאלת השאלה, מה מקורם של השינויים החשובים בחסר וביתר (למרות שהם מועטים), המעידים על מקור אחר לכ"י ניר-יורק? למה נשתנה ונתבלבל הסדר עד שיצאו קבוצות קטנות ומוזרות כאלו? יכול היה לבוא מלקט ולהעתיק חלק רצוף מתוך קבוצה קיימת, או לדלג וללקט לפי סדר שלבו חפץ בו, אבל מניין סדר מסוים כזה?

מס' 141, ראה בקטלוג על אוסף זה שנכתב בידי מ' ווייס (פרנקפורט 1906), עמ' 32–33 (מכ"י זה הועתק כמה דברים באוצר הגאונים לסנהדרין). כ"י ביבאנטי היה אחד משני כתב-היד של תשובות הגאונים שהיו ברשותו של החיד"א, ומהם הביא בכמה מקומות מובאות בשם 'שו"ת הגאונים כ"י'; לדוגמה: דבריו ב'ברכי יוסף', אורח חיים סוף סימן לב, מתייחסים לכ"י ביבאנטי (ומשם הובאו בתשובות הגאונים, דפוס ליק סימן ג), אבל מה שהביא שם בסימן ט, אות ד, כוונתו לכ"י אחר, וראה: ש"ז הבלק, 'על כתב-יד אחד שנחלק', עלי ספר א (תשל"ה), עמ' 85–86, ובמיוחד עמ' 90, הערה 25. תודתי נתונה לפרופ' א' הורביץ שהשאל לי את הצילום של כ"י גסטר וגם אפשר לי לבדוק את כ"י ביבאנטי, המצוי כעת ברשותו של מ"ר להמן. (בכוונתו של פרופ' הורביץ לפרסם את החומר שבכתב-היד; וראה את עדותו של תא-שמע בתרכיץ מזו [תשל"ח], עמ' 210.)

²⁵ ראה: י' תבורי, 'מקורותיו של ספר שו"ת הגאונים "שערי-תשובה"', עלי ספר ג (תשל"ז), עמ' 5–19; הנ"ל, 'תשובות הגאונים והראשונים בכ"י ביבנטי, חלק א', עלי ספר ח (תש"ס), עמ' 32–50 [להלן: רשימה]. (באשר לתשובות הגאונים, דפוס ליק, יש להוסיף שהעתקתו של הרב מוסאפיה [כלומר, הכנתו של החומר לדפוס] שמורה באוסף ג'וס קולג', מס' 99; וראה ברשימה שערך הירשפלד לאוסף זה). שאר החומר של תשובות הגאונים בשע"ת מלוקט, ככל הנראה, מאוסף אחר, שנשתמר בחלקו גם בכ"י ג'וס קולג' 98 (לשעבר, כ"י 'הלברשטם'). וראה בטבלאות שערך ע' הילדסהיימר במאמרו על קובצי תשובות הגאונים: E.E. Hildesheimer, 'Die Komposition der Sammlungen von Responsen der Geonen', *Jüdische Studien* Josef Wohlgemuth, Frankfurt 1928, pp. 198–201, 230–238. באותו כ"י מופיע חומר המקביל, בערך, לס'ימנים קנן–קצא ולסימנים רד–שכא שבשע"ת המודפס, וחומר זה מסודר לפי נושאים (וראה השערות של הילדסהיימר שם, עמ' 236). עם זאת, מסקנתו הכוללנית של הילדסהיימר באשר לקובץ-אב כלשהו לכל האוספים, אינה משכנעת אותי כלל, וייתכן שגם המסדר של כ"י ג'וס קולג' וגם המסדרים של שאר העדויות המתוארות במאמרו המקיף, שאבו כולם מאותם המקורות. בכוונתי לחזור לנושא זה בעתיד.

²⁶ האוסף פורסם כנספח לספר נהרות דמשק (שאלוניקי 1802), מתוך כ"י שהיה ברשותו של ר' משה מרדכי יוסף מיוחס, כפי שתואר במאמרו של תבורי, שם; וראה: א' בן-יעקב, ירושלים בין החומות: לתולדות משפחת מיוחס, ירושלים תשל"ז, עמ' 182. בדקתי דפוס זה, ויש שינויים מעטים בינו לבין הדפוס השני שהועתק ממנו (לייפציג 1858), שהוא הדפוס הנפוץ, שנדפס שנית עם הערותיו של ז' לייטער (ירושלים חש"ד). השינוי החשוב ביניהם הוא החסרת שתי שורות שהופיעו בדפוס הראשון בין סימן סב לסימן סג, שורות המכילות התחלת תשובה שהמסכה חסר כבר בדפוס ראשון, ולכן השמיטו המדפיסים את השורות בדפוס השני, של לייפציג (ועייין: אוצר הגאונים לברכות, עמ' 18, הערה ה). באשר לפירושו של ר' ישראל משה חזן, הנקרא 'איי היס', שנדפס עד סימן קצג (ליוורנו תרכ"ט), חשיבותו המיוחדת היתה בהשוואת הסימנים בשע"ת המודפס לכ"י ביבאנטי שהיה ברשותו (מפירושו לסימן כה גם למדנו, ש'הרב הנותן' צירף לו מכתב שכלל כמה מהערותיו על כה"י). חלק מן האוטוגרף של הרב חזן נמצא כיום באוסף כתב-היד שבאוניברסיטת בראייל, ומספרו 750 (הוא מכיל את הסימנים קיז–קנה). ואולי אלה הם הדפים שעליהם כתב חזן בפירושו לסימן קמג (דף נה, סוף ע"א): 'כי איזה סימנים נאבדו בכ"דוואר וע"כ נתאחר הדפוס'. הטיוטה של המחבר מצויה בעותק אחד של דפוס שאלוניקי, שבגיליונותיו כתב את הערותיו, כיום בספריית בית המדרש לרבנים בנייר-יורק, מס' R.2024.

ובכן, ראוי לבדוק את האפשרויות באשר ליחס בין כ"י ניר-יורק לבין שע"ת המודפס, ולפרשן. אפשר להסביר את ההקבלה באחת משלוש דרכים. הראשונה: שכה"י הוא המקור שממנו שאב מִסְדְּרוֹ של שע"ת המודפס, אלא שכה"י הנוכחי אינו מכיל את כל הקונטרסים שהיו לפני המִסְדְּר, ולא שרד אלא כשליש מן החומר שעמד לרשותו.²⁷ אולם תלותו של החלק הראשון של שע"ת הנדפס בכ"י גסטר (או זולתו) שוללת את האפשרות שסדרו של כ"י ניר-יורק הוא מקור לסדרו של שע"ת המודפס (ראה להלן).

אפשר לנסות ולהסביר בדרך שנייה: שתי העדויות אינן תלויות ישירות זו בזו; כ"י ניר-יורק ומִסְדְּרוֹ של שע"ת המודפס שאבו שניהם ממקור שלישי. דרך זו אפשרית רק אילו היה קיים להלכה קובץ ביניים העומד בין כ"י גסטר (המקור הראשון לחלק מן האוסף) לכ"י ניר-יורק ולשע"ת הנדפס יחד, וששניהם לוקטו ממנו, נהרא נהרא ופשטיה. הצעתי דרך זו גם משום שמצאתי בכה"י כותרות וייחוסים לגאונים שונים החסרים בשע"ת המודפס, על אף סדרו המקורי של שע"ת המודפס (ראה לעיל).²⁸ גם דרך זו אינה משכנעת, משום שכל השאר אינו מעיד על קיומו של איזה 'אוסף-אב' של שע"ת המודפס שבו נכללו התשובות המזויפות, ושהוא פרי-עטו של רמד"ל, המוחזק כבעליהם של זיופים אלה.

מכאן שיש צורך להסביר את היחס בין כה"י לשע"ת המודפס בדרך שלישית: שע"ת בנוסח הנוכחי הוא המקור שממנו לוקטו הליקוטים שבכ"י ניר-יורק, בשינוי הסדר. נכון אמנם, שלא ייתכן כי החומר הזר בכה"י — שהוא מועט — הועתק ממקור אחר לגמרי, אלא שלנוסח המודפס מקור שונה במקצת מן המקור של כ"י ניר-יורק. שינוי אחד בנוסח כה"י לעומת הנוסח המודפס משמעותי במיוחד: בכה"י מובאת כותרת בראשה של הקבוצה הראשונה, ואין הכותרת מופיעה כלל בשע"ת המודפס. מכותרת זו אין להביא ראיה על קדמות נוסח כה"י (כלומר, שהכותרת מקורית ונשמטה בדפוס), ובוודאי שהכותרת לא

²⁷ תחילה חשבתי כך, והאיל וניתן להסביר בדרכים שונות כמה מן השינויים המעידים על כך, שכ"י ניר-יורק אינו המקור לשע"ת המודפס: כך למשל, בדף 13 ע"א (בקבוצה ב') הועתקה תשובה ללא ייחוס, ואילו התשובה המקבילה בשע"ת סימן רסג מיוחסת לרב נטרונאי — אפשר אמנם שהכותרת נשמטה בטעות בכה"י (או שנוספה בשע"ת, אגב ייחוסה בהלכות פסוקות מן הגאונים סימן מה). נוסף על כך, בסוף דף 19 ע"א (בקבוצה ג') הובאו רק שלוש תיבות של תשובה, ואילו בשע"ת המודפס הובאה התשובה בשלמותה בסימן שמיט — אבל כאן ברור שבכה"י היא נשמטה באשמת המעתיק (ומשום כך לא העיר כאן: 'השאר חסר', וכדומה), שהתחיל להעתיק בטעות תשובה אחרת בצד ב של הדף, לאחר שהתייבש הדיו בצד א.²⁸ למשל: המובא בשע"ת סימן רעו ללא שם הגאון מופיע בכה"י בדף 18 ע"ב בשם רב האי (ראה לעיל בקבוצה ג'). חלק מאותה הלכה נכפלה בכה"י בדף 19 ע"א בשם 'רבי שמשון', ולא הובאה בשע"ת כי אם בנוסח המלא (ראה לעיל, שם). אמנם קרוב לוודאי, שאין כאן אלא טעות בכ"י ניר-יורק, ולא שהחומר נכפל במקור ונשמטה ההכפלה בידי המדפיסים (דבר זה אינו מתקבל על הדעת, בגלל תשובות אחרות שנכפלו בדפוס ושלא נשמטו — ראה סימן קכד [כתוב למעלה ואכתוב פעם שנית] וסימן מג; סימנים קנה-קנו וסימנים רסו-רסז). נוסף על כך, המובא בשע"ת סימן שמו בסתם הובא בכה"י דף 19 ע"א בשם 'רב כהן צדק'. אם לא נניח שהייחוס ל'רב האי' שבסימן רעו והייחוס ל'רב כהן צדק' שבסימן שמו היו כבר במקור, ונשמטו בדפוס בלבד, הרי מכאן ראייה, שנוסח שע"ת המודפס אינו בדיוק כפי שהיה במקורו.

היתה באוסף הגדול שהכין רמד"ל בראשונה. כותרת זו מייחסת את התשובות שבקבוצה לרב האי (הכל בלשון רבים: 'שאלות לרבי' האי ז"ל ששלחו אליו והשיב על כל אחת ואחת...), למרות שהכתורות שבראש התשובות עצמן מעידות שלא כולן מרב האי.²⁹ ואמנם, ידוע על הרבה מקורות שהסתובבו בין המקובלים ויוחסו ל'רב האי', והוא השם הרגיל ביותר מבין 'גאונים' האפוקרופיים בספרות זו — עד ששמו של הגאון קיבל מעין ערך מיתי, ולא צריך היה לתמוה על כך שרמד"ל בחר בשם זה בכותרת המלאכותית.³⁰ התשובה הראשונה בקבוצה זו, שבראשה ממש נכתבה הכותרת, הובאה בשע"ת סימן ה בסתם; בעיקרה היא תשובת הרי"ף המופיעה בין תשובות הרי"ף הנדפסות, סימן רצו, בתוספת ארוכה שהיא מן המפורסמים שבין הזיופים שבאוסף.³¹ כל התשובות האחרות שהובאו בראש שע"ת המודפס (מסימן א עד סימן יב), אינן תשובות הגאונים אלא תשובות הרי"ף, וכולן הועתקו בשע"ת ביחד ובסתם, ללא ייחוסים כלל.³² כך עשה רמד"ל באוספו, ומתוכנו וסדרו של כ"י גסטר (וכ"י אלמנצי) למדנו למה העתיק רמד"ל את התשובות דווקא

²⁹ אולי הוא שאב את גרעין הייחוס לרב האי מן ה"קולופון" שבסוף קובץ תשובות הגאונים שבכ"י גסטר וכ"י אלמנצי (ראה להלן), או מן הכתורות שבראש המפתחות לשני הקבצים (בשניהם כתוב: 'שאלות ותשובות מרבי' האי ומן הגאונים ז"ל') אם המפתחות היו כבר בכה"י שלפניו.

³⁰ ראה בהערה הקודמת. באשר לספרות הקבלית שיוחסה לרב האי, חלק ממנה נאסף כבר, החל מרשימותיו של מ' שטיינשיידר בקטלוג הגדול של ספריית הבודליאנה (ראה שם, טור 1030), ועד לרשימה של תשובות רב האי שהתקין צ' גרונר (עלי ספר יג [תשמ"ו], עמ' 119–120). ובמיוחד ראה: י' מילר, מפתח לתשובות הגאונים, ברלין תרנ"א, עמ' 58, הערה ד (גרונר מציין מקור זה); וכן: E.E. Hildesheimer, 'Mystik und Agada im Urteile der Gaonen R. Scherira und R. Hai', *Festschrift für Jacob Rosenheim*, Frankfurt 1931, pp. 275–276. בעמ' 85 של ספרו מילר רומז לכ"י וינה, והוא מתכוון לכ"י שהכיל כמה זיופים על-שם רב האי, ביניהם שאלת ר' האי גאון ז"ל מרב פלטוי וחביריו על הספירות (הידועה לראשונה מספר פרדס רמונים לרמ"ק) — ראה בקטלוג של י' גולדנטאהל לאוסף וינה (ויין 1851), עמ' 22–23. טקסט זה פורסם כמה וכמה פעמים (גם בידי ילינק [לעיל, הערה 15], עמ' 11–14; והוא שהחזיק תשובה זו כמקורית!), ועל כך ראה בספרו של שלום (להלן, הערה 68), עמ' 307–314 (עמ' 347–354 בתרגום האנגלי). לדעת שלום זויפה התשובה בפרובאנס בערך בשנת 1230. ובאשר לתוספות בתשובת רב האי 'על לימוד חכמת הפילוסופיה', ראה סקירת הספרות אצל: ט' פרשל, 'על תשובה אחת לרב האי גאון', סיני סח (תשל"א), עמ' קפ–קפא; וביתר אריכות: ע' גולדרייך, ספר מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו, ירושלים תשמ"ד, עמ' תה–תז, תלג. יש גם להעיר על פירוש ארוך, המיוחס לרב האי, 'על השם בן מ"ב אותיות' (על-פי קידושין עא ע"א) שפורסם בכמה מקומות (ובנוסח אחר שפירסם ג' שלום, כתבייד בקבלה, ירושלים תר"ץ, עמ' 213–217; וראה: הנ"ל, לחקר קבלת ר' יצחק הכהן, ירושלים תרצ"ד, עמ' 122 ואילך, עמ' 166 ואילך). להשוואה ללשונו של רב האי עצמו, ראה: אוצר הגאונים לחגיגה, תחילת עמ' 23, וליומא, סימן לט (על הגרעין למקורות אלה כבר העיר שלום בספרו הנזכר לעיל על קבלת ר' יצחק הכהן, עמ' 167, הערה 1). שלום גם הוסיף בחיבוריו רשימות רבות הנוגעות לעניין זה. ראוי שחומר רב זה יכנס כולו למקום אחד, הן מן הטעם הביבליוגרפי והן לשם הבנת יחסם של בעלי הקבלה לגאוני בכל.

³¹ החוקרים שדנו בזיופים שבשע"ת (ראה להלן, הערה 35) העירו כולם על תוספת זו; ואחד מהם הלך בדרכו של ר' דוד לוריא להוכיח שהכל מרב האי, ראה: ד' כהנא, 'לתולדות הגאונים', הקדם ג (תר"ע), עמ' 115–120. וראה כבר ב'איי-הים' לשע"ת סימן ה.

³² ראה ב'איי-הים' לסימנים א–יב. אף ר' דוד לוריא הודה, שש"ת להרי"ף מופיעות בשע"ת בין תשובות הגאונים, ראה: 'קדמות ספר הזוהר', דף ח ע"ב, בהערה מכוכבת.

בראש האוסף.³³ ישנן ראיות אחרות על קדמות הסדר של שע"ת הנדפס,³⁴ וכן משתמע גם מן התשובות המזויפות, שרובן מופיעות בקבוצה אחת בסוף שע"ת המודפס, ואילו בכה"י הן נתערבו בין התשובות האחרות.

מכל אלה עולה המסקנה, שבכ"י ניו-יורק רמד"ל מנסה בשנית לסדר את החומר שכלל באוספו הראשון, בכוונה לבלול את הסימנים המזויפים במקומות שונים באוסף. סיוע למסקנה זו ניתן למצוא בעובדה, שמתוך כעשרים וחמישה הסימנים שנודעו כמזויפים בשע"ת הנדפס,³⁵ מובאים שבעה עשר בכ"י ניו-יורק, ורובם כלולים בקבוצה הרביעית שבכה"י, קבוצה שהיתה ראשונה לפי הסדר הראשון של כתב-יד זה.³⁶ ודאי שגם הכותרת המופיעה בכה"י בראש קבוצה זו (ראה לעיל) נוספה בידי רמד"ל.³⁷ כותרת זו מייחסת את כל התשובות שבקבוצה לרב האי ('שאלות לרבי' האי ז"ל ששלחו אליו והשיב על כל אחת

³³ בשני כתב-ידים אלה מופיע קובץ של שו"ת הרי"ף ממש לפני תשובות הגאונים, וכמה מן הסימנים האחרונים של אותו קובץ נכללו בשע"ת, ראה הסברם של ע' הילדסהיימר (לעיל, הערה 25), עמ' 232, ושל י' תבורי (לעיל, הערה 25), עמ' 17–18. מכאן אפשר לשער מהו המקום שבו התחיל כה"י שהיה בידי ש' רמד"ל, ראה להלן, הערה 79.

³⁴ מקוריותו של הסדר בשע"ת המודפס מתגלה גם בסימנים קצו קצו קצט, הבאים כגוש אחד, וכולם מיוחסים לרמב"ן; ואילו בכ"י ניו-יורק הובא סימן קצו בלבד — ראה לעיל בתיאור של קבוצה א'. מעניין שבכה"י מופיעה יחידה מתוך קבוצה ב' המקבילה לשע"ת סימנים קכ קכו קכח, וכולן הן שו"ת הרי"ף, ואילו בשע"ת המודפס — רק שתיים מהן מופיעות יחד, ואילו השלישית מודפסת בנפרד (על קשרן של שו"ת אלה להרי"ף עמד כבר שו"ח הלבשרטס, בהערותיו שנספחו לתשובות הגאונים, דפוס ליק, עמ' 29, הערה 3). מכאן אמנם אין ראיה שהיחידה שבכה"י היא מקורית, שהרי גם בכה"י קיבל סימן קכ את הכותרת 'לרב האי'. ייתכן אפוא שבמקרה נצמדו שלוש התשובות זו לזו.

³⁵ הספרות על התשובות המזויפות נרשמה ברובה בידי פרופ' ש' אסף, ראה: ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ"ז, עמ' שכג, הערה 1; וכן במאמרו של ע' הילדסהיימר (לעיל, הערה 25), עמ' 238, הערה 143. על הציטוטים בשם 'ירושלמי' בתשובות המזויפות שבשע"ת, ראה: ר' דוד לוריא, 'קדמות ספר הזהר', דף ח ע"ב — יח ע"ב (ומשם ל'מבוא' לשע"ת בדפוס לייפציג, עמ' [III]–[XI]; ועל אלה בחיבוריו של רמד"ל, ראה: וולפסון (לעיל, הערה 12), עמ' 6, הערה 18, ועמ' 49, הערה 195 והערה 199. לעתים הוסיף רמד"ל הפניה בלבד ל'ירושלמי' בתוך טקסט קדום, כגון שע"ת סימן קנג ('יהכי איתא בירושלמי' [!]) שאין לך גדול בכל מצוות עשה שבתורה כמצות תפילין שהוקשה כל התורה כולה לתפילין...), בשעה שהמאמר גופו (ללא ההפניה ל'ירושלמי') מופיע בכל העדויות לאותה תשובה (ראה: אוצר הגאונים לברכות, סימן פז), כולל, במיוחד, כ"י גיוס קולג' 98, דף 78 ע"א, סימן נב, שהיה מקור לשע"ת כאן (וראה לעיל, הערה 25). מעניין שדווקא מאמר זה הובא גם בספר האשכול מהדורת אויערבך, חלק ב עמ' 91, כמיוחס לירושלמי: 'בירוש' נמי א'...' (וראה: אוצר הגאונים שם, עמ' 40, הערה יב); ובדומה לכך הביא בעל ספר המנהיג, המייחס את המקור כך: 'קבלתי בשם חסידי' [!]) אלמניא ז"ל, ראה: ספר המנהיג, מהדורת רפאל, עמ' תרז, עמ' תרכו, והערה שם. לחינם טרחו למצוא את המקור בירושלמי (בין השאר, ראה: ש' בוכר, 'בנין ירושלים', ירושלים ז' [תרס"ז], עמ' 236–237); אלא שלי' גינצבורג חש בכך וכתב ש'זו בודאי הוספה מאוחרת היא', ראה: גנזי שכתר, חלק ב, ניראק תרפ"ט, עמ' 537.

³⁶ ואלה הם (לפי שע"ת המודפס): סימנים ה, נה, צט, רצז, שלו, שלו, שלח, שמ, שמא, שמו"שנב. ³⁷ מן הכותרות הכתובות בכ"י גסטר אין ראיה כלל לקיומה של כותרת כללית בראשו של המקור לשע"ת המודפס. הכותרות הקצרות בכ"י גסטר מופיעות בראש המפתחות (לחלק הראשון של תשובות הגאונים, בדף 227 ע"א: 'שאלות ותשובות מרבי' האי ומן הגאונים ז"ל'; ולחלק השני, בדף 271 ע"א: 'ועוד שאלות ותשובות מרב האי ומן הגאונים ז"ל'), אלא שאין ראיה שהמפתחות נעשו בזמנו של המלקט הראשון.

ואחת...), ורמד"ל הוסיף אותה בנסינו השני, על מנת להעניק מסמכות הגאונים לכל התשובות כולן, ובמיוחד לסימנים שכתב הוא עצמו, ושאותם קָלָל בקבוצה זו (כולל התוספת הארוכה בסימן ה, שבה בחר רמד"ל להתחיל את הקבוצה!). כאמור, מן הקבוצות שבכה"י אין אפילו שמץ של ראייה לסדר יותר מקורי מאשר במודפס, ומכיוון שלא מצאתי דרך לפרש את סדרן של התשובות בכה"י בצורה הגיונית מסתבר שזו היתה דרכו של רמד"ל.³⁸ אין לדעת בוודאות אם סיים רמד"ל את סידורו השני של החומר, שהרי לא נשתייר בכה"י אלא כשליש מן האוסף החדש, ונראה לי כי זנח את נסיונו באמצע.³⁹

ג. מקורו של קובץ 'שו"ת מן השמים' לר' יעקב ממרוויג' שבכ"י ניו-יורק
קיומו של קובץ 'שו"ת מן השמים' לר' יעקב ממרוויג⁴⁰ בכתב-יד של תשובות הגאונים, הקשורים זה בזה, מפיץ אור גם על מקורו של הקובץ הנוכחי בכ"י ניו-יורק, ומאשר את ידיעתנו באשר לאחד ממקורותיו של רמד"ל בשע"ת. בכ"י גסטר וכ"י אלמנצי (שניהם, בעצם, עדות אחת), הנודעים כמקור שממנו נאסף חלק מן התשובות שבשע"ת, מופיעות גם 'שו"ת מן השמים' (בכ"י ביכאנטי לא הועתקו 'שו"ת אלו, לפחות אם נשפוט על-פי מצבו הנוכחי של כתב-היד). הקשר שבין כ"י גסטר וכ"י אלמנצי לבין שע"ת הנדפס הוכח רק באשר לתשובות הגאונים (לאמתו של דבר, רק לגבי חלק מהם). מכ"י ניו-יורק, שבו מופיעות 'שו"ת מן השמים' יחד עם תשובות הגאונים, נמצאנו למדים, שבמקור לשע"ת הנדפס נכללו גם 'שו"ת מן השמים' ותשובות הגאונים, ושאותו מקור קיים לפנינו היום בכ"י גסטר ובכ"י אלמנצי. בכ"י גסטר מופיע 'קולופון' בסוף החלק השני של תשובות הגאונים (בדף 317 ע"ב), שבו כתוב: 'תמו קכ"ה שאלות ותשובות מרב האיי ז"ל ומגאונים אחרים רבים ז"ל, ואתחיל שאלות מפסקי הלכות ששאל החכם ר' יעקב בר' לוי ז"ל מעיר וידיש [!]. למרות ששורה זו לא נכתבה בקובץ כסדרו, וברור שהסופר חזר למקום זה והוסיף שורה זו לאחר שהעתיק את 'שו"ת מן השמים',⁴¹ הרי ודאי שלשון כעין זו היתה במקור

³⁸ בדקתי גם בכ"י גסטר וגם בחיבורים אחרים, שמהם נלקט החומר בראשונה (ראה מאמרו של תבורי [לעיל, הערה 25]), ולא מצאתי כל קשר בין הסדר שבכה"י לבין המקורות הללו. האמור לעיל בהערה 34 אינו משנה מסקנה זו.

³⁹ אפשר שכך משמעותה של השורה שבסוף הקבוצה האחרונה: 'ברין רחמנא דסייען מריש ועד כען'.
⁴⁰ התשובות פורסמו לראשונה כנספח ל'שו"ת ר' דוד אבן זמרא חלק ה' (ליבורנו תקע"ח) [במספור חדש לעמודים בסוף הכרך], ואחר-כך בפרסום נפרד במהדורות שונות (תא-שמע במאמרו [לעיל, הערה 1], עמ' 62, הערה 21, העיר על 'ההדפסה הנפרדת הראשונה' שנדפסה בקניגסברג, 1855, וגם פענח את ראשי-תיבות 'ש"ל' שבהדפסה זו; אלא שלא הזכיר כי מ' שטיינשניידר חידש זאת; ראה מאמרו [להלן, הערה 42], סוף עמ' 122). מהדורה מורחבת, עם תשובות נוספות מתוך שני כתב-יד, פורסמה בידי ר' מרגליות (מהדורה שלישית, ירושלים, תשי"ז); על התוספות שהובאו שם מכתב-היד, ראה להלן (כל הציונים כאן — מהדורה זו).
⁴¹ 'קולופון' נכתב באותיות צפופות, בשטח של שורה וחצי, כדי להכניס את כל החומר למקום הריק שהשאיר הסופר בסוף תשובות הגאונים, ונראה שכוונתו היתה להראות שהכתוב בהמשך אינו תשובות הגאונים.

שהסופר העתיק ממנו, שכן כך הוא גם בכ"י אלמנצי (דף 143 ע"ב) — וקרוב לוודאי שכ"י אלמנצי לא הועתק מכ"י גסטר אלא ממקור משותף. גם בסופן של התשובות (שהוא סופו של כ"י גסטר, בדף 326 ע"ב) העתיק הסופר: 'נשלמו שאלות מפסקי הלכות ששאל החכם ר' יעקב בר' לוי ז"ל [!] זכרו לברכה', וכך גם בכ"י אלמנצי (דף 151 ע"א; אלא ששם לא נכפל 'ז"ל').⁴²

שור'ת מן השמים, בצורתן המורחבת, מופיעות בכ"י ניו-יורק וגם בכ"י פריז 793 (אלא ששם לא הועתקו תשובות הגאונים). ראוי להעיר, שגם נוסח הכותרת שבראש שור'ת מן השמים בכ"י ניו-יורק וכ"י פריז הוא נוסח מורחב, אלא שרואים בו את גרעין הנוסח של הכותרת הקצרה והקולפון שבכ"י גסטר. כך נוסח הכותרת שבכ"י ניו-יורק (דפים 163 ע"ב — 164 ע"א) וכן גם בכ"י פריז (דף 226 ע"א; החסרונות בכ"י פריז סומנו בסוגריים מסולסלים). המקבילות שבין הנוסח הקצר שבכ"י גסטר לנוסח המורחב מופיעות בפזיור:⁴³

שאלות מפסקי הלכות ששאל החכם החסיד הנודע בשערים על מרומי קרת הדופק דלתי מרום ר' יעקב בר' לוי איש נבר⁴⁴ וחסיד י"י מעיר מדיש [!] אשר שמעו הולך בכל המדינות על חסידותו ועל תמימותו הכל סומכין וראוי י"י⁴⁵ לסמוך עליו. {וכה}משפטו כל⁴⁶ הימים כל זמן שהלכה מסתפקת לו צוה לנעול שערי מדרשו ואזי י"י במראה אליו יתודע וכל ספקותיו מודיעים לו. וכאשר ישאל איש בדבר האלהים דבריו. {וזאת} גלוי וידוע לכל כי אינו יודע ואינו רואה ואינו מקיץ עד שלוקחין ענין ידוע ומקריבין לפתח מדרשו ומיד היה נוער משנתו. ושמענו כי קודם לכן היתה מעלה כזאת לרש"י ז"ל.⁴⁷ אבל על זה החסיד ראינו פליאות גדולות

⁴² בנוסח 'בר' לוי' שבכ"י אלמנצי דן כבר מ' שטיינשניידר, ראה: M. Steinschneider, 'Jakob aus Marvege, der Himmelscorrespondent', *Hebraische Bibliographie* 14 (1874), p. 123; ושם העתיק גם את תמצית הכותרת מתוך כ"י פריז 793. יש לתקן את ציונו של תא-שמע לדברי שטיינשניידר, ראה מאמרו (לעיל, הערה 1) עמ' 57, הערה 11: כוונתו של תא-שמע היא למובא אצל שטיינשניידר בעמ' 122, הערה 1, ולא לעמ' 131, ככתוב אצלו.

⁴³ הכותרת נתפרסמה בטעויות ובהשמטה בידי א' מארכס (לעיל, הערה 11), וממנו העתיק ראובן מרגליות במבואו עמ' כג.

⁴⁴ מארכס העתיק בטעות 'איש נבר [!]', אלא שצדק מרגליות בהעתקתו 'נבר' (אבל החסיד, בטעות, 'איש') בספרות העברית של ימי הביניים, השימוש ב'נבר' במובן 'בר' הלכך, הוא שימוש רגיל — ראה מילון בן-יהודה בערכו. מעתיקו של כ"י פריז 'שיפר' כאן את נוסחו והעתיק 'נבון' במקום 'נבר', ונוסח כ"י ניו-יורק הוא הנכון.

⁴⁵ כאן מופיעות שתי יודין, כאלו כתוב: 'וראוי י"י לסמוך עלי'. יש להניח שהרווח לאחר 'וראוי' וכתובת שני היו"ד נועדו למלא את השורה (אף שמילוי זה מוזר). ונראה שכן סבר מארכס שעה שהשמיטן בהעתקתו.

⁴⁶ עד כאן באותיות גדולות.

⁴⁷ לא ידוע לי על מקור אחר המעיד על מסורת דומה באשר לרש"י. אין זו כוונת ר' מנחם בן זרח, שכתב במבואו לספר צידה לדרך: 'שרתה רוח הקודש על רבינו שלמה וגברה ידו בתלמוד', וכלשונו של ר' יוסף סמברי. 'ועשה פירושו ברוח הקדש ששרתה עליו' (א' ניובואר, סדר חכמים וקורות הימים, א, אוקספורד תרמ"ח, עמ' 127), ובדומה לכך — דבריו המפורסמים של השל"ה רש"י כתב חבורו ברוח הקודש, שכוונתם

ונוראות על ספריו ועל דבריו ויקם עדות ביעקב ותורה שם בישראל. ומקצת מדבריו כתבנו. אמר⁴⁸ החסיד {ז"ל}...

שתי הנוסחאות תלויות זו בזו, ונדאי שהנוסח הקצר הוא הקדום, וכמה לשונות נוספו בכ"י דילן להדגיש את 'חסידותו' של ר' יעקב (המכונה 'החסיד' בראש הדברים ובסופם, וכן במקומות נוספים) ואת הדרך הפלאית שבה פסק את פסקיו. מכאן גם למדנו, שסופר כ"י ניר-יורק לא בדה מלבו את שם מקומו של ר' יעקב, הכתוב שם ('מעיר מדיש'), ושאין כולו טעות-סופר, אלא שבמקור שהיה לפניו היה כתוב 'מעיר וידיש' בנוסח כ"י גסטר, ואין כאן אלא שיבוש גראפי של ו"ו : יו"ד במקום מ"ם (הן בכ"י ניר-יורק והן בכ"י פריז ברור שכתוב בדל"ת, ולא ברי"ש).⁴⁹

כ"י גסטר (כלומר, 'אביר' של העתק זה, שהוא עצמו מאוחר מכ"י ניר-יורק) היה בוודאי המקור שממנו הועתקו שו"ת מן השמים שבכ"י פריז 793 וכ"י ניר-יורק.⁵⁰ כאן טעה תא-

דווקא לפירושו לתלמוד ולא לפסקי הלכות. לעומת זאת, במאמרו המאלף 'על רוח הקודש בימי הביניים' (ספר היובל לכבוד א' מארכס, חלק עברי, ניר-יורק תש"י, עמ' קעה-רח) העיר א"י השל על לשונו של רש"י בפירושו ל'יחזקאל מב, ג (כפי שהופיע בדפוסים הראשונים ובכ"י): 'ואני לא היה לי רב ולא עוזר... אלא כמו שהראוני מן השמים' (סוף עמ' קצג). ביטוי דומה לזה הופיע כמה פעמים בתשובותיו של רש"י: 'להשיבני כמה שהראוני ממרום' (י' מילר, תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן ל' אלפנבין, תשובות רש"י, סימן רמ), 'והנני משיב כמו שהראוני מן השמים' (שם, סימן כא אלפנבין, סימן ע, ראה שם, בהערה 22), 'ודעתי אני מחזה כמו שהראוני מן השמים' (שם, סימן יג אלפנבין, סימן רמב); וכן ראה: י"ל מימון, 'רבן של ישראל', ספר רש"י (ירושלים תשט"ז), עמ' יג (והשווה גם לסיפור המובא שם, עמ' כח). אמנם אין לתלמוד הרבה מן הביטוי 'כמו שהראוני מן השמים', ואין זה אלא מטבע ספרותי רגיל כבר בזמנם של הגאונים, ראה: א' אפטוביצר, 'תשובות מיוחסות לרב האי ואינן לו', תרביץ א (תר"ץ), עמ' 82-83, הערה 8. (אינני שולל את האפשרות שבתחילה היתה משמעותו של הביטוי כפשוטו ממש; ואפשר שהושפעו הגאונים מן האיסלאם, שם מופיעה הטענה שהכרעה במחלוקת בין פסקים מנוגדים נעשה מתוך השראה מן השמים, ראה כעת: I. Bello, *The Medieval Islamic Controversy between Philosophy and Orthodoxy*, Leiden 1989, p. 26 הוויכוח על משמעותו של ביטוי זה ידוע, וראה באזכורי המקורות שהביא לאחרונה ש"ז הבלין, 'תשובות חדשות להרשב"א', ספר הזכרון... [ל'יעקב בצלאל ד'ולטי, 'ירושלים תשמ"ז, עמ' רכג, הערה 14; ובוודאי רש"י השתמש בו ללא כוונה מסוימת, וכן סבר גם א"מ ליפשיץ לגבי רש"י, ראה: 'רש"י', ספר רש"י, שם, עמ' רמד. מכל מקום, מסורת זו לא נזכרה בין הסיפורים והאגדות על רש"י שנאספו בידי אבינרי, וראה: 'אבינרי, היכל רש"י', כרך א, 'ירושלים תש"ס', עמ' 29-33. היתה אף מסורת, שלפיה היה אליהו הסנדק של רש"י (אבינרי, שם, עמ' 21-22), אבל אין זה 'גילוי אליהו'. מעניין שהשל ומרגליות לא כללו עדות זו המצויה בכ"י ניר-יורק בין העדויות האחרות שאספו באשר ל'מראות חלום' אצל הראשונים, וראה מאמרו של השל (ובמיוחד בעמ' קצח, שם ציטט מן הכותרת שבכ"י), ובמבואו של מרגליות (לעיל, הערה 40) עמ' ו' ואילך.

⁴⁸ שלוש התיבות נכתבו באותיות גדולות, ובכך מתחילה התשובה הראשונה: 'שאלתי'...

⁴⁹ גם בכתבי-יד אחרים נשתבש שם העיר, ראה במאמרו של תא-שמע (לעיל, הערה 1), עמ' 57, הערה 12; וראה כבר: H. Gross, *Gallia Judaica*, Paris 1897, p. 365. יש להוסיף גם את המובא בסוף ספר הלכות פסקות מן הגאונים: 'ה"ר יעקב דיטורייש' (בדקתי, וכך הופיע כבר בדפוס קושטא רע"ו; וראה במהדורת 'י' מילר, קראקא תרנ"ג, עמ' 95); וגם ברשימה שבתחילת כ"י בספרייה הלאומית בירושלים (י' וואל, מוסף לקרית ספר יא [תרצ"ד], עמ' 22): 'שאלות חלום מהרב מוירוש'.

⁵⁰ אין בכוונתי לומר, שנוסח כ"י גסטר הוא הנאמן ביותר מבין שלושת כתבי-היד בכל מקרה. אביא רק דוגמה אחת לנוסח קשה המופיע בכ"י ניר-יורק וכ"י פריז, שתוקן בכ"י גסטר. בכ"י גסטר, בתשובה המקבילה

שמע, בקובעו כי 'כתב-היד הספרדי השני הוא כ"י גאסטר-מאנצ'סטר 931, אשר הקובץ שלנו הועתק בו, ככל הנראה, ישירות מכ"י ניר-יורק. או מקובץ הדומה לו בכל' (עמ' 52). למעשה, יש להפוך את היחס בין שני כתבי-היד: כ"י גסטר הוא ללא ספק הקדום שביניהם. ובאשר לסימנים שהוסיף הרב מרגליות במהדורתו, חזר תא-שמע והעיד, ש'סימנים ע"ד-פ"ט (סימן פ"ח זהה לסימן מ"ג ועל-כן אינו חדש) מצויים, על-פי בדיקתי, בעוד שני כתבי-יד בלבד: בכ"י ניר-יורק (לעיל)... ובכ"י גאסטר-מאנצ'סטר (לעיל), הנסמך על כ"י ניר-יורק או על מקורו' (שם, סוף עמ' 52 — תחילת עמ' 53). וכך גם העלה בהמשך דבריו: 'עובדה כי סימנים אלו, המזויפים והבלתי-מזויפים, מצויים כולם בשלושה כתבי-יד בלבד של שור' מן השמים (כ"י פאריס 793, כ"י ניר-יורק וכ"י גאסטר-מאנצ'סטר)... (שם, עמ' 54). כאן הכפיל את טעותו, והמע"ץ בכ"י גסטר רואה בקלות שהסימנים שנוספו בכ"י ניר-יורק ובכ"י פריז אינם בכ"י גסטר כלל וכלל! נוסף על כך, כ"י פריז אינו 'כתוב כתיבה אשכנזית-איטלקית של המאה השבע-עשרה',⁵¹ אלא שאף הוא כ"י ספרדי (אמנם מאוחר מכ"י ניר-יורק, והוא מן המאה השש-עשרה), ומכאן מתברר, שישנם שלושה כתבי-יד ספרדיים (גסטר, ניר-יורק ופריז) ולא שניים. ברור שכ"י גסטר הוא המקורי שבין השלושה, שהרי אין בו בכלל כל התשובות שנוספו בכ"י ניר-יורק וכ"י פריז, ושנכתבו ונוספו שם בידי רמד"ל.

נוסף על כך, אף שהעיר תא-שמע על הקרבה שבין כ"י ניר-יורק לכ"י פריז, עלי להוסיף ששניהם בעצם עדות אחת הם. שניהם הועתקו מאותו מקור (אותו מקור נתבסס על 'אביו' של כ"י גסטר, ונכללו בו תוספותיו של רמד"ל); לפעמים כ"י פריז נאמן יותר למקור, ולפעמים דווקא כ"י ניר-יורק נאמן יותר.⁵² במלים אחרות: אף שמבחינה פליאוגרפית כ"י פריז מאוחר מכ"י ניר-יורק, אין כ"י ניר-יורק 'אביו' של כ"י פריז, אלא שניהם הועתקו מאותו מקור. לא רק שנוסחם וסדרם (!) של הסימנים שווים בשני כתבי-היד⁵³ (פרט

לסימן ס המודפס, כתוב: 'בגלימות ובסרבלים שאומרי' [!]) שאינן תפורין כי אם בחוטי קנבוס' (הנוסח 'ובסרבלים' הוא הנכון, וכן גם כתוב בכ"י פרנקפורט [ראה בהערה הבאה]). הנוסח כאן שונה במקצת מן המודפס, והמלה 'שאומרי' איננה כלל במודפס. נוסח הדפוס נראה כאן מהימן: 'בגלימות של צמר ובעת חבורם [!] אין תפורין אלא בחוטי קנבוס' (ראה שם, בשאלה). אמנם בכ"י ניר-יורק וכ"י פריז כתוב: 'שאומרי' (במקום 'שאומרי' באל"ף), וודאי שכאן נוסח כ"י גסטר דווקא הוא מעובד, משום שהסופר ניסה לתקן את הנוסח הבלתי-מוכן שהיה לפניו. אגב, גם סופר כ"י ניר-יורק תיקן כך, אבל הוא עשה כן רק בגליון הדף ולא בפנים.

⁵¹ נתבלבלו הדברים, ובתיאורו התכוון תא-שמע לכ"י אחר לגמרי שברק (אולי לכ"י פרנקפורט 80148 [לשעבר מערצבכר 135, כפי שרשום ב'אהל אברהם'], והוא כתב-היד שהשתמש בו המהדיר האנונימי בשור' מן השמים שיצא לאור בירושלים בשנת תשל"ב [כפי שהזכיר תא-שמע במאמרו (לעיל, הערה 1), עמ' 53, הערה 2], והוא מתאים לתיאור זה).

⁵² זו המסקנה מהחומר שאני מביא בהערה הבאה ומתוך בדיקת שני כתבי-יד בשלמותם.

⁵³ סדרו של כ"י פריז זהה ממש לסדרו של כ"י ניר-יורק עד סימן מח שבכ"י פריז (מקביל לדף 172 ע"ב בכ"י ניר-יורק), ואז חסרים שני סימנים בכ"י ניר-יורק, ואלה הועתקו בכה"י במקום אחר. אין כאן שינוי של ממש בין שני כתבי-היד; אל-נכון נשמטו שני הסימנים בטעות בידי סופר כ"י ניר-יורק. מרבית השור'ת

לשינויים רגילים (בכתב-יד), אלא ששני כתב-היד מסיימים את העתקתם של שו"ת מן השמים באמצע אותו הסימן ממש (סימן לב, ב במהדורת מרגליות, אלא שבכתב-היד הוא כתוב בנוסח שונה קצת), ולאחר מכן כתוב: 'לא מצאתי יותר' (בכ"י פריז: 'עד כאן לא מצאתי יותר'). מעניין מאוד שדווקא סימן זה, שהוא אחרון בשני כתב-היד וקטוע בשניהם באמצע, אינו מצוי בכ"י גסטר במקומו, אלא בעמוד הבא (ושם הוא בנוסח המודפס דווקא!). כאן מדלגים כ"י ניו-יורק וכ"י פריז על שני סימנים, וזה המקום היחיד שמצאתי שינוי בסדר הסימנים בין כ"י גסטר (המקור) לכ"י ניו-יורק וכ"י פריז (להוציא, כמובן, את הסימנים שנוספו בכתב-יד אלה בידי רמד"ל). עובדה זו מתפרשת גם בהערת-סיום 'לא מצאתי יותר' שלא נכתבה בידי סופר כתב-היד אלא בידי רמד"ל עצמו. כך משמע גם מנוסח הפתיחה הארוכה (ראה לעיל), שם כתוב 'ומקצת' [!] מדבריו כתבנו'. מכאן אנו למדים, שלפני רמד"ל היה נוסח פגום של הקובץ המקורי שבכ"י גסטר, שסופו היה חסר או מטושטש, ולכן דווקא כאן, סמוך לסופו של הקובץ, דילג על שני סימנים.

כפי שהעלה תא-שמע במאמרו, שניים (ולא שלושה, ראה לעיל) מבין כתב-היד של קובץ שו"ת מן השמים מכילים נוסח מעובד ומורחב של הקובץ, מעשה ידי רמד"ל.⁵⁴ תא-שמע גם תיאר בקצרה את מצבן של שו"ת מן השמים בכתב-היד שעמדו לפניו: 'כתב-היד שונים זה מזה בפרטים אלה: היקף הקובץ, היקפה של תשובה בודדת, סדר הסימנים בקובץ, סגנון הדיבור ועוד. בולט ביותר השוני הקיצוני בסדר הסימנים, עד-כי אין שני כתב-יד הדומים בפרט זה (אלא אם כן הם עומדים ביחס ברור של אב ותולדה)' (עמ' 52). הדברים נכונים מאוד. יש להסתייג אמנם ממסקנתו, שאם נסלק את התשובות המזויפות נגיע לקובץ ה'מקורי'. לדברי תא-שמע 'חלו בקובץ המקורי [ההדגשה שלי, נ.ד.] ידיים, ידיו של רבי משה די לאון, אשר הוסיף לו תשובות מחודשות מפרי-עטו', ולדעתו אפשר אפוא לדבר על נוסח 'מקורי' של הקובץ (נוסח שהיה לפני רמד"ל) מצד אחד, ועל נוסח מורחב (מעשה ידיו של רמד"ל) מצד שני — ותו לא. את ההבדלים הרבים בין כתב-היד ניתן לפרש כסטיות משני נוסחים אלה (עיי' שם, עמ' 52). לי נראה אחרת, משום שהנוסח שהכיר רמד"ל קיים לפנינו (وهוא כ"י גסטר וחברו, כ"י אלמנצי, ראה לעיל), וממנו ברור,

מתחילות באותה תבנית, ומשום כך דילג על שני הסימנים, וכשהכיר בהשמטתו, חזר והשלימם במקום אחר. הסדר בכ"י גסטר מעיד שסדרו של כ"י פריז הוא הנכון. לעומת זאת ראוי להעיר, שכ"י ניו-יורק לפעמים נאמן יותר למקור: למשל בסימן 2 המודפס, כתוב: 'דבר זה מסורת בדינו ודאי מעובדין שלא לשמן פסולין', וזהו הנוסח הנכון, וכן הוא בכ"י גסטר וגם בכ"י ניו-יורק. בכ"י פריז מופיעה טעות גסה: 'ודאי מעובדין לשמן פסולים' (!), ובא קורא מאוחר ותיקן שם מעל לשורה: 'שאינן' (כלומר, 'ודאי שאינן מעובדין לשמן פסולים').

⁵⁴ אחד מן הסימנים שנוספו במהדורת מרגליות (סימן עג, 'על מתנות כהונה') אינו מתוספתו של רמד"ל, ועל סימן זה כבר רמז תא-שמע (לעיל, הערה 1), עמ' 53. הוא מופיע בכתב-יד אחרים שאינם תלויים בנוסח המעובד של הקובץ, שהם עצמאיים גם מבחינת נוסחן וסדרן של התשובות. סימן זה היה גם לפני הרדב"ז (ראה בשו"ת שלו, חלק א, סוף סימן שמ) למרות שלא נכלל בתוך ה'קובץ' שפורסם בנספח לחלק ה מתשובותיו (לעיל, הערה 40). הסימן הופיע כבר כמובן בכ"י גסטר, ולכן נכלל גם במהדורתו של רמד"ל.

שקיימים שינויים בחסר ויתר בינו לבין עדויות אחרות ועצמאיות, שאף בהן לא מופיעים הסימנים המזויפים. מכאן שאין לדבר על נוסח 'מקורי' של הקובץ, אלא על נוסח אחד מבין כמה נוסחים, אותו נוסח שהכיר רמד"ל ובו השתמש כבסיס ל'מהדורתו'.⁵⁵ מעניין שדווקא התשובה היחידה המתוארכת שמופיעה בשו"ת מן השמים — ובאמצעותה זיהו החוקרים את זמנו של ר' יעקב ממרוויג' — מופיעה בכ"י גסטר (וכן בכ"י ניו-יורק וכ"י פריז הנסמכים עליו) בנוסח שונה, שחסר בו התאריך לגמרי.⁵⁶ השאלה כאן נקטעה בודאי בכ"י גסטר, ונוסח זה של הקובץ (שהכיר רמד"ל) איננו נוסח קדום ו'מקורי'. מכל מקום, עד שכל העדויות תיבדקנה בדיקה פילולוגית וסטמאטית, אין לדבר על נוסח 'מקורי' של הקובץ.⁵⁷ תא-שמע מעיר על 'השתלה' של כמה סימנים בשו"ת מן השמים, סימנים שדומיהם מופיעים גם בשע"ת — או כתשובות הגאונים ממש או בין התשובות המזויפות. אעסוק כאן בשלושת הסימנים שהובאו בשע"ת המודפס בשם 'רבינו יעקב ז"ל', ששניים מהם בלבד זהים לתורתו של רבינו תם (סימן קצב וסימן קצד⁵⁸), ואילו השלישי (סימן שמח) נחשב כבר כאחד מן הסימנים המזויפים.⁵⁹ ראובן מרגליות הרגיש כבר בקרבה שבין תשובה

⁵⁵ כמה סטיות מלמדות, שאין לקבוע שנוסח זה של הקובץ — בלי תוספותיו של רמד"ל — הוא הנוסח ה'מקורי'. בכ"י אוקספורד 781 (שנכתב באוניניון שבפרובאנס בשנת 1391; דף 110 ע"א, והוא הסימן הרביעי לפני סיומו של הקובץ שם) ובכ"י פרנקפורט (לעיל, הערה 51) מופיעה שאלה ותשובה אחרת שאינה בכ"י גסטר, ולכן לא נכללה במהדורתו של רמד"ל. השאלה שבכה"י פורסמה כעת במהדורה האנונומית של שו"ת מן השמים (לעיל, הערה 51) כסימן צ, 'על הבא לישון בסוכה אם צריך לברך...'. היעדרה של שו"ת זו בכ"י גסטר אינה ראיה כלל להיותה מאוחרת, שהרי היא קיימת בכתבי-יד אחרים. אגב, למרות שבשאלה-תשובה זו יש דמיון חיצוני לשאלה המופיעה בשע"ת סימן שטו, אין בה תופעת ההשתלה של שע"ת אל תוך שו"ת מן השמים.

⁵⁶ במהדורה הראשונה של שו"ת הרדב"ז, חלק ה, היה מספרו של הסימן — סז, וכבר שם נוסף בתחלתו: 'זו היא השאלה שהזכיר הנשיא בית אב הרב בשע"ג ח"ב מערכת יו"ד אות ח"א. אגב, באותם שני כתבי-יד שבדקתי (פרנקפורט ואוקספורד) מופיע התאריך 'ליל כ"ט באלול שנת תתסג' [!], היינו 1103, וזו ודאי טעות. כאן טעה תא-שמע (לעיל, הערה 1), באמרו 'התאריך 1203 נזכר בו בכל [ההדגשה שלי, נ.ד.]. כתבי-היד, כמועדו של אחד החזיונות (סימן ס"ט) (עמ' 57). סימן זה מתחיל כך: 'ליל כ"ט באלול תתקס"ג בא לידינו ריאה הסמוכה לדופן ואסרנוה, ובא המשכיל ר' מרדכי והושיט שם את ידו ואמר...'. וממשיך לתאר מעשה שהיה, עד שבסופו נאמר 'ושאלתי על זה הלכה כדברי מי ואם הריאה שבאה לידינו מותרת או אסורה, והשיבו...'. עובדה היא, שכל המאורע והתאריך הקשור בו חסרים בכ"י גסטר (וכ"י אלמנצי) ולכן אינם לא בכ"י ניו-יורק ולא בכ"י פריז. בכתבי-יד אלה שאל ר' יעקב בקצרה: 'יעזר שאלתי על ריאה הסמוכה לדופן ואסרנוה ונסתפקתי בזה ושאלתי על זה הלכה כדברי מי, והשיבו...'. מחד גיסא, אין לפרש סטייה זו בכך שרמד"ל הוא זה שהשמיט את התאריך, שהרי כבר הוא אינו מופיע כבר בכ"י גסטר. אך מאידך גיסא, קשה גם להניח, שסיבת השמטת התאריך בנוסח זה של הקובץ נעוצה בקדמותו — דהיינו, הנוסח הוא כה קדום שעדיין לא נכללו בו פרטיו של אותו מעשה; שהרי בשל אותו מעשה נשאלה שאלה זו, ואין הוא סיפור סתם, שניתן להוסיף ולשלב לתוך השאלה (גם לשונו הקשה של הנוסח הקצר מעידה על כך).

⁵⁷ לא בדקתי אלא חלק מ'עשרים וחמישה כתבי-יד, שלמים וחלקיים', שעליהם כתב תא-שמע במאמרו, שם, עמ' 51.

⁵⁸ סימן קצד הועתק ישירות מכ"י גסטר, חלק ב, סימן פח.

⁵⁹ עיין באוצר הגאונים לברכות, עמ' 38, הערה ז. תחילה חששתי שכל ארבעת הסימנים שהובאו כבר בכ"י גסטר בשם 'רבינו יעקב' אף הם מתורתו של ר' יעקב ממרוויג' ולא של רבינו תם; ראה בכ"י גסטר, חלק ב,

זו של 'רבינו יעקב' לבין שו"ת מן השמים סימן עז (והוא מן ה'הוספות' לקובץ), ולפיכך כתב במהדורות: 'ולדעתי הכנים מסדר קובץ זה [= מסדר שע"ת המודפס] תשובות אחדות פסקי רבינו יעקב דידן ממרויש' (עמ' פו, הערה ג). ודאי שכן הוא, והדבר מלמד על דרכו של רמד"ל, שערך תשובה זו בין שו"ת מן השמים, ולאחר מכן חזר והכניסה שוב לשע"ת בשם 'רבינו יעקב'!⁶⁰ מעניין שסימן זה נעתק בכ"י ניו-יורק באחד מן הקבצים של תשובות הגאונים שנלקטו משע"ת (ראה ברשימה דלעיל),⁶¹ ונוסף על כך הוא מופיע שם בין שו"ת מן השמים שבאותו כתב-היד. מכאן אנו למדים על יחס ההדדי בין שני הקבצים: קיימות הוספות בשו"ת מן השמים שמקורם בשע"ת, וקיימת גם התופעה ההפוכה, דהיינו תוספת חומר משו"ת מן השמים במהדורות של רמד"ל בתוך שע"ת.

בכ"י גסטר מופיע, כאמור, אוסף גדול של תשובות הגאונים (שבאמת הוא שני קבצים נפרדים), והוא ששימש מקור לחלק הראשון של אוספו של רמד"ל. רובו של האוסף כולל ציטוטים של תשובות הגאונים, שנלקטו מתוך חיבוריהם של גדולי ספרד — במיוחד של ר' יהודה ברצלוני ור' יצחק אבן גיא — אבל האוסף גופו נערך בפרובאנס, ולכן נכללו בו (באחד משני הקבצים)⁶² דברים מתורתו של ר' אשר ב"ר משולם מלוגיל (בנו של ר' משולם ב"ר יעקב),⁶³ של ר' ראובן ב"ר חיים (מחכמי פרובאנס, רבו של ר' מנחם המאירי; נפטר בשנת 1276)⁶⁴ ושל אחרים מחכמי פרובאנס.⁶⁵ באותו כה"י הועתק גם קובץ של שו"ת מן

סימן פה. בעניין מקומה של הברכה על נטילת ידים (פורסם מכ"י ביבאנטי בידי תבורי, רשימה [לעיל, הערה 25], עמ' 42), בהשוואה לשו"ת מן השמים, סימן עט; סימן פו ('עוד לר'), בעניין סעודה שלישית (=שע"ת סימן קצב), בהשוואה לשו"ת מן השמים, סימן יד; סימן פח, בעניין צירוף קטן וספר תורה (=שע"ת סימן קצד), בהשוואה לשו"ת מן השמים, סימן נג; וכן סימן סה, בעניין קריאת שמע של ערבית, בהשוואה לשו"ת מן השמים, סימן יט. אולם לאחר בדיקה חזרתית בי מקביעה זו.

⁶⁰ סיוע לכך מצוי בהיעדר התשובה בכ"י גסטר, ראה בהערה הקודמת.

⁶¹ אפשר שאין משמעות מיוחדת לתופעה זו, שהרי גם שע"ת סימן קצב — שהוא של רבינו תם (ראה לעיל, הערה 59) — מופיע בכ"י ניו-יורק בשם ר' יעקב.

⁶² בכ"י גסטר זהו הקובץ השני, ואילו בכ"י אלמנצי וכ"י ביבאנטי נהפכו הקבצים והוא הועתק כראשון. ודאי ששני הקבצים שונים זה מזה, אבל יש להניח שגם הקובץ הראשון (בכ"י גסטר) נערך אף הוא בפרובאנס ולא בספרד.

⁶³ ר' אשר העתיק וליקט תורת הגאונים מתוך חיבוריו של ר' יהודה ברצלוני, ראה: ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 3–4 (חלק מדבריו מבוסס אמנם על עדותו של זק"ש על כ"י גינצבורג, וראה להלן, הערה 69); ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 20, 26. משלושה סימנים שבכ"י אלמנצי, שבהם הובא מתורתו של ר' אשר, פורסמו כבר שניים בידי אסף, שם, עמ' 30–31, אלא שהוא דייל בטעות על השלישי (משום שלא הוזכר במפתחות שבכה"י). קטע זה פורסם ברשימתו של תבורי (לעיל, הערה 25), סימן ע (בעמ' 41), וראה להלן, הערה 69.

⁶⁴ ראה: תבורי (לעיל, הערה 25), עמ' 11; הנ"ל, רשימה, עמ' 35. הקטע פורסם בשלמותו מכ"י גסטר בידי א' הורביץ, ראה: ספר המנוחה: מבוא, ירושלים תש"ל, עמ' 26, הערה 133 (אגב, נפלה טעות בסוף העתקתו, וצ"ל 'האי' במקום 'הלוי'); על זמנו וחיבורו של ר' ראובן ראה שם, עמ' 24–28.

⁶⁵ כוונתי ל'דיני מוקצה' ועניין טבילת נידה בנהר שהובאו בקובץ. שני הקטעים הם מתורתם של חכמים פרובאנאליים אנונימיים, הזהים כנראה עם ר' מאיר ב"ר יצחק מטראנקאטליש (ראה: הורביץ, שם, עמ' 88)

השמים, שמחברו אף הוא פרובאנסלי (כמו שהוכיח תא־שמע במאמרו, עמ' 57–61). הצמדת שני הקבצים זה לזה באותו כה"י מחזקת אף היא את הקביעה שנערך בפרובאנס. מכל אלה נובעת המסקנה, שהקשר בין אוסף תשובות הגאונים לשו"ת מן השמים אינו מעשה ידיו של הסופר הספרדי של כ"י גסטר, אלא ששני הקבצים היו מצורפים יחד בפרובאנס כבר בסוף המאה השלוש־עשרה, ומשם — ובצורה זו ממש! — הגיע הכרך הגדול לידי של רמד"ל (באותו כ"י היה גם סוף הקונטרס של שו"ת הרי"ף).⁶⁶ לפי בירורינו נראה, שרמד"ל סידר את שע"ת (וגם את שו"ת מן השמים) לאחר שסיים את כתיבתו של ספר הזוהר בערך בשנת 1286, בתקופה שעבר לכתוב חיבורים אחרים בקבלה.⁶⁷ נראה שהכרך הגדול של תשובות הגאונים ושו"ת מן השמים נערך באחד מן החוגים של המקובלים בפרובאנס בתקופה זו, וממנו הגיע לידי של רמד"ל (כדרך שבה הגיעה חכמת הקבלה מפרובאנס לגירונה שבספרד, בדור הקודם).⁶⁸ ר' אשר ב"ר משולם היה מן המקובלים שבדורו,⁶⁹ ובאחד משלושה הקטעים מתורתו, שנכללו בכ"י גסטר, הוא מוצג כמלקטו של הקובץ, או כמי שהעביר את החומר למסדרו האחרון.⁷⁰

ובנו, ר' נתן ב"ר מאיר (ראה: הורביץ, שם, עמ' 85, הערה 27). ראה גם: תבורי, רשימה, עמ' 37, הערה 15, והקטעים שפורסמו שם, עמ' 47–50.

⁶⁶ ראה לעיל, הערה 18.

⁶⁷ לסיכום הכרונולוגיה, ראה: וולפסון (לעיל, הערה 12), עמ' 3–9.

⁶⁸ ראה: G. Scholem, *Ursprung und Anfänge der Kabbalah*, Berlin 1962, pp. 32, 324–325 (ובתרגום אנגלי: G. Scholem, *Origins of the Kabbalah*, Philadelphia 1987, pp. 37–38, 365–366).

⁶⁹ ראה: תבורי, רשימה, סימן ע, ואת ההערה שנוספה שם ביד העורך (תא־שמע) המפנה למאמר: מ' אידל, 'קטע עיוני לר' אשר בן משולם מלוגיל', קריית ספר נ (תשל"ה), עמ' 149–153 (וכעת יש להוסיף: הנ"ל, 'שריד

מפירוש ר' אשר בן משולם לברכות', קבץ על יד יא [ספר היובל], חלק א [תשמ"ה], עמ' 77–88). על מקומו של ר' אשר בין המקובלים שבדור, ראה: ג' שלום, ראשית הקבלה, ירושלים תש"ח, עמ' 88.

⁷⁰ ראה לעיל, הערה 63. בכ"י גסטר וכ"י אלמנצי כתוב כך: 'ואני הכותב ר' אשר ז"ל [!] איני כמשיב על

דבריו אלא כמוסיף על דבריו... ברכת המתים (ז"ל) מופיעה בכל שלושת הקטעים שבכתב־יד, אלא שנוספה בוודאי בזמן מאוחר יותר, כדרכם של סופרים. במקום אחר העלה תא־שמע את הרעיון שסימנים אלה של ר' אשר נעתקו מתוך כ"י אחר (גינצבורג [מוסקבה] 566), ושאותו כ"י נערך בידי ר' אשר, ובא מסדרו של

כ"י גסטר והוציא את הדברים משם; ראה: 'תא־שמע, 'ימי־אידיהם', תרביץ מז (תשל"ח), עמ' 210. כאן סמך תא־שמע על מה שנאמר ברמיזה בלבד בתיאורו הארוך של ש' זק"ש על כ"י גינצבורג, כפי שהובא בידי 'לובעצקי במבואו לספר ההשלמה לסדר נויקין (פרזי תרמ"ה), עמ' XI, וראה בתיאורו של זק"ש כפי שהובא

שם; ולמסקנה דומה הגיע גם ה' גרוס במאמרו על ראב"אב"ד (שאותו מציין תא־שמע, שם), ראה: *MGWJ* 17 (1868), p. 254.

באמרו: 'כי אין ספק שמלקטו של ר' אשר בכ"י גסטר השתמש בקובץ גינצבורג הנ"ל, או בהעתקה ממנו'. כאשר לאותו כ"י, הרי שמו של ר' אשר אינו נזכר שם במפורש, ומהמובא שם בשם 'אדני רבי' ו'אדני אבי' (ראה

תיאורו של גרוס, שם, עמ' 253, הערות 53–56) אין ראייה אלא שר' אשר הוא שסידר את הקבצים של תשובות ראב"אב"ד שנשלחו לאביו, ר' משולם, ושמופיעים שם ככה". אין שמץ של ראייה שכל אותו כ"י נערך על־

ידו. ובכן, אשר לפעולתו של ר' אשר באיסוף החומר שבאותו כה"י אין לנו אלא השערתו של זק"ש בלבד, וראה סוף דבריו. עד שנוכח לבדוק אותו מקור — או את כ"י גינצבורג גופו או את ההעתקה ממנו הידועה

מפרסומו של ש' אסף — לא ניתן להוכיח שהמובאות הללו של ר' אשר בכ"י גסטר מקורן באותו כ"י. אגב, תבורי היסס לזהות את ר' אשר כמסדרו של כ"י גסטר, משום שבמקום אחד בקובץ הובא מתורתו של ר'

בהמשך מאמרו (מעמ' 56 ואילך) תרם תא-שמע רבות לקביעת מקומו של ר' יעקב ממרויג' והשפעת שו"ת מן השמים על ספרות הפוסקים. כאן, ברוב בקיאותו בספרות הראשונים — הן בחיבורים שנדפסו והן באלה שנשארו טמונים בכתב-יד — הוכיח תא-שמע שר' יעקב היה איש פרובאנס (ולא איש צרפת), וכן הצביע על השתקפות כמה מן הוויכוחים הידועים שבין גדולי פרובאנס בשו"ת אלה.⁷¹ ראוי להעיר, שכל מקורותיו של תא-שמע משו"ת מן השמים נובעים מן הקובץ המקורי ולא מהוספותיו של רמד"ל. בדקתי ולא מצאתי שום זכר לסימנים המזויפים, כאילו המהדורה המורחבת של שו"ת מן השמים, מחשבתו ומלאכתו של רמד"ל, לא היתה נפוצה כלל בעולמה של ספרות ההלכה ונשארה גנוזה וטמונה בין המקובלים בלבד.

תא-שמע העיר על העובדה, ששו"ת מן השמים מופיעות בעיקר בספר 'שבלי הלקט' שנכתב באמצע המאה השלוש-עשרה, ובספריו ההלכתיים של הרב חיד"א. אשר לר' צדקיהו, בעל ספר שבלי הלקט (שקדם לרמד"ל), מתברר, שהיה בידו קובץ של שו"ת מן השמים אף לפני שכתב את חיבורו. מסקנה זו עולה מספר 'מעשה הגאונים' (כ"י אוקספורד 659), שנערך בידי בעל ספר שבלי הלקט עצמו, ובו ליקט וסידר תשובות ופסקים רבים שהשתמש בהם אחר-כך בחיבוריו (על חשיבותו של כ"י זה העיר תא-שמע במקום אחר).⁷² כבר כאן מופיעים עשרה סימנים מן הקובץ (כולם, כמובן, מן הקובץ ה'מקורי'),⁷³ ובוודאי היה לפני המחבר קובץ שלם, שהעתיק ממנו. ובאשר לספריו של החיד"א, לא זו בלבד שהוא ציין בכמה מקומות את שו"ת מן השמים; מצוי אף העתק של קובץ זה שנכתב בכתב-ידו ממש (כ"י בית-המדרש לרבנים בניו-יורק, Mic. 5406).⁷⁴ בסופו של קונטרס זה (הכולל

שמשון' שיש לזהותו עם הר"ש משאנץ, ר'קצת רחוק שר' אשר ב"ר משולם יזכיר אותו) (תבורי, רשימה, עמ' 33). לדעתי אין בכך כדי לדחות את זיהויו כמסדרו של הקובץ.

⁷¹ דרך אגב, תא-שמע גם מתקן את טעותו של א' ניובורא, שהסיק על-פי כ"י אוקספורד 781 (דף 95 ע"א-ע"ב), שר' יעקב ציטט מספר ההשלמה (ראה בקטלוג של כתב-יד בספריית הבודליאנה, עמ' 153). לדעתי גם מסקנתו של תא-שמע (שם, עמ' 57), שבעל ספר ההשלמה הוא זה שהביא מן שו"ת מן השמים — איננה משכנעת; ייתכן שמלקטו של כה"י העביר את הסימן ממקומו בדף 99 ע"א (בתוך קובץ שו"ת מן השמים, בין סימן כח לסימן כט, ושם מקומו גם בכ"י פרנקפורט) וצירף אותו לעניין הנדון שם. סיוע לכך מצוי בנוסח הפתיחה בראש סימן זה בכ"י אוקספורד: 'והלשון שאלת הר' יעקב מויריש [!] ז"ל', וכך נזכר שם עירו בקולופון שבסוף הקובץ באותו כה"י (דף 110 ע"א): 'מהר"ר יעקב מויריש [!] זק"ל'. לא ייתכן שבעל ספר ההשלמה יקרא לר' יעקב על-שם עירו; ראה את טיעונו של תא-שמע (שם, הערה 12); ולעיל, הערה 49. מעניין גם שהסדר שמצא י' דן בכ"י פרמא 286 ('שו"ת מן השמים' מיוחסות לר' אלעזר מוורמס', סיני סט [תשל"א], עמ' קצב) הוא אותו סדר ממש שבכ"י אוקספורד, וגם שם מופיע סימן סה בראש הקובץ. לפי שיטתנו הסקנו, שאותו כה"י נעתק מכ"י אוקספורד (אף שבכ"י פרמא זוהו שאלות אלו כ"שאלות חלום ששאל ר' אליעזר מוורמסא!).

⁷² ראה: י' תא-שמע, "עיון תפילה" וראשית מעשה הפיוט, תרכ"ג (תשמ"ד), עמ' 287–288.

⁷³ המדובר בסימנים אלה לפי סדר הופעתם באותו כה"י (לפי המספרים במהדורת מרגליות): סימנים ג, ו, ב, לט, נב, יד, יג, לז, עא, סח. השו"ת הובאו שם תמיד תחת הכותרת: 'משאלות חלום ששאל הצדיק ר' יעקב ממרויג' זצ"ל' (או בנוסח דומה).

⁷⁴ ראה: מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אוולאי, ירושלים תשי"ט, א, עמ' רמ, סימן 31 [ושם רשום תחת המספר הישן: 0861]; (ואין שו"ת מן השמים בראשו, כדבריו של בניהו, אלא בסופו).

חידושים שרשם החיד"א על ה'שולחן ערוך', ואחר-כך שילבם מכאן לתוך חיבוריו הידועים) הועתקו שו"ת מן השמים בדפים 120 ע"א — 122 ע"ב, בכותרת זו: 'הא לך תשו' שאלות אשר שאל הר"ר יעקב הלוי ז"ל בחלום ואשר השיבו לו מן השמים בחלום'.⁷⁵ כמה מן הסימנים מוגהים בידו, כנראה מתוך השוואה לכ"י אחר שהגיע אחר-כך לידו. גם כאן אין הקובץ מכיל אלא את הנוסח ה'מקורי' שלא התערבה בו אף אחת מהוספותיו של רמד"ל. מעניין להוסיף, שבכ"י של החיד"א לא צוין שם עירו של ר' יעקב, אף לא בקולופון בסוף ההעתקה, האומר: 'תמו השאלות לה"ר יעקב הלוי ז"ל, ועל קץ הגאולה שאל כמו כן אך לא מצא התשובה כתובה בספר [!] לפניו' (ראה סימן עב במדפס). ודאי שכ"י זה, שהעתיק החיד"א, היה המקור שממנו שאב את ידיעתו על ר' יעקב הלוי' (סתם), שכלל בערך המפורסם שבספר 'שם הגדולים' (ערך 'רבינו יהודה החסיד'): 'ועתה בא לידי העתק קונטרס השו"ת הללו... ושם ראיתי עתה ששמו רבינו יעקב הלוי, ואפשר שהיה שמו ממרו"ש ותרתי אינהו'.

ד. דרכו של עורך "שערי תשובה" במקורותיו ובזיופיו

האוסף של תשובות הגאונים, הכולל את הסימנים המזויפים, נודע למחבר שעמד בקשר עם המקובלים שבספרד, הוא ר' משה אלאשקר. ר' משה חי בשנים 1466–1542, והוא נולד בספרד (משם היגר לצפון אפריקה, למצרים ולארץ-ישראל), ולפיכך הכיר בוודאי את האוסף. למרות שנודע כאחד המתנגדים להתפשטות הקבלה בזמנו,⁷⁶ הכיר את חיבוריהם של בעלי הקבלה ויצק מים על ידם. בשו"ת שלו, סימן י, הביא ר' משה אלאשקר את תשובת 'רבינו האי גאון ז"ל בתשובה על הקורין קריאת שמע בקול רם'. מקור התשובה בשע"ת, סימן שמג (שם הובא בסתם!),⁷⁷ והוא אחד מן הסימנים המזויפים שבקובץ. סימן זה אינו מופיע בכ"י ניו-יורק, ואין סיבה לשער שהמחבר שאב מן הליקוט הקצר שבכתב-היד (כ"י ניו-יורק הועתק במאה ה"ט), ולא ישירות מן האוסף המקורי. נוסף על כך, בסימן יח בתשובותיו הביא ר' משה אלאשקר זיהוי של 'רבינו החסיד', שמקורו בשע"ת, סימן שלח,⁷⁸ ואף הוא מן הסימנים המזויפים (סימן זה מופיע בכ"י ניו-יורק). באותה תשובה מצטט ר' משה הלכה מ'תשובות הגאונים ז"ל שכתוב שם כתב רבינו החסיד ז"ל' (בעניין ברכת האב

⁷⁵ הכותרת הובאה כבר בידי רוזנברג, ראה: ח' רוזנברג, 'חבורי רב חיד"א וכתביו שלא ראו עדיין אור הדפוס', קרית ספר ה (תרפ"ח), עמ' 159, מס' XIII.

⁷⁶ בין השאר, נכתבה עליו ביוגרפיה קצרה, ראה: ש"א הורודצקי, 'רבי משה אלשקר', הגר ב (תר"ס), עמ' 5–25. בסימן סו מתשובותיו הוזכרו דברי 'הקדוש ר' שמעון בן יוחאי בספר זוהר'.

⁷⁷ משום שהחשיבות החוקרים כמזויפת, לא הובאה התשובה באוצר הגאונים, והיא לא נרשמה גם ברשימתו של צ' גרונר (לעיל, הערה 30) של התשובות המזויפות שנתייחסו לרב האי, כנראה משום שהייתוס לרב האי אינו אלא אצל ר' משה אלאשקר בלבד.

⁷⁸ וראה: אוצר הגאונים לברכות, עמ' 49, הערה ט; ב"מ לוין, 'ארץ-ישראל בתשובות הגאונים ופרושיהם', התור, שנה ו (תרפ"ו), גליון כו, עמ' 9.

על המילה), ואף מביא משם ציטוט ארוך: 'עוד כתוב שם [!] בירושלמי וכו', שאף הוא מסוג זה של זיופים. כל אותם ציטוטים (גם התשובה וגם ה'ירושלמי') אינם בשע"ת המודפס!⁷⁹ מכאן עולה המסקנה, שבאוסף שהכיר ר' משה אלאשקר היה זיוף אחר שלא נוצל במהדורה הנדפסת (וגם שלא נשתמר בכ"י ניר-יורק).

במאמרו הלך תא-שמע בדרכו של ג' שלום, שטען כי רמד"ל היה אחראי לצורתו של האוסף של תשובות הגאונים שע"ת,⁸⁰ ועתה ניתן להוסיף אסמכתא לדעה זו מתוך כ"י ניר-יורק. נראה לי שדעתו של תא-שמע שמרנית ביותר באמרו 'כי ידו של משה די ליאון בזיופים הרבים שבספר שאלות ותשובות הגאונים "שערי תשובה", ובמיוחד בשתילת חומר זוהרי לסוגיו וייחוסו לגאונים שונים' (שם, עמ' 54). תא-שמע נסמך (בהערה 4) על ספרו של שלום *Major Trends in Jewish Mysticism*, שבו (עמ' 200) שיער שלום שרמד"ל כתב את התשובות המזויפות, ותו לא. מאוחר יותר⁸¹ כתב שלום עצמו, שרמד"ל ערך את כל אוסף שע"ת. מאחר שלפנינו המקור של חלק גדול מן שע"ת המודפס, יכולים אנו לבדוק את נוסחו של שע"ת הנדפס ושל כ"י ניר-יורק (נוסחם של הסימנים שהועתקו בכ"י ניר-יורק זהים, ברובם, עם נוסח הדפוס) ולהשוותם עם המקור, כלומר כ"י גסטר. לאחר השוואה של כמה סימנים נבחרים, מתגלה כאן לראשונה עד כמה הוסיף ושינה רמד"ל מן המקור שהיה לפניו. השינויים בתשובות הגאונים שאני מציג להלן מעידים גם על טיפול נמרץ יותר במקורות מאשר באוספים אחרים של תשובות הגאונים (מכל הסוגים), וניתן לראות בכך ראייה לעיבוד של האוסף כולו, ולא תוספת של כמה סימנים בלבד! נמצאנו למדים, שלבד מן הסימנים המזויפים ללא כל ספק, הרי גם בסימנים רבים אחרים המכילים ממש את תשובות הגאונים, שינה העורך מן המקור שלפניו לשם מטרות שונות, ובמיוחד למען השתלת רעיונותיו לתוך האוסף הערוך.

להלן כמה דוגמאות נוספות של שינויים (מלבד אלו שהחוקרים כבר רמזו להן⁸²) — מהם דקים ומכוסים, ומהם בולטים וגלויים — בין נוסח שע"ת המודפס (וכ"י ניר-יורק,

⁷⁹ ראה: אוצר הגאונים לשבת, סימן תיג; ר' דוד לוריא, 'קדמות ספר הזוהר', דף ז ע"א — ח ע"ב (הדברים לא הובאו ב'מבוא' לשע"ת בדפוס לייפציג). הגרעין להלכה זו של 'רבינו החסיד' (שאבי הבן מברך ברכת 'להכניס' קודם המילה) הוא פסקו של הרי"ף בתשובותיו סימן רצג (שהביא אותה ר' משה אלאשקר בתחילת דבריו שם), ואילו שע"ת המודפס מתחיל כאמור בתשובות הרי"ף מסימן רצד (!) ואילך, ותשובה זו אינה בראש האוסף הנוכחי. מכאן אפשר לשער שגם תשובה זו של הרי"ף היתה בכתב-היד של רמד"ל, והיא שימשה בסיס לזיוף זה. באשר ל'ירושלמי' זה, לא מצאתיו בספר הזוהר שלפנינו, למרות שעיקר התפיסה, שהמילה היא הקרבת קרבן, נזכרת שם כמה פעמים, ראה: 'פקודין' לפרשת תזריע בזהר חלק ג, דף מד ע"א; זוהר לפרשת שלח, שם, דף קסד ע"א (בפירושו 'ניצוצי זהר' לספר זוהר [ירושלים, ת"ש-תש"ז], שם, אות ח, הביא ראובן מרגליות 'ירושלמי' זה משרות ר' משה אלאשקר); וזהר לפרשת לך לך, חלק א, דף צג ע"א. לגבי ברכת 'להכניס', השווה: זוהר לפרשת לך לך, דף צד ע"ב.

⁸⁰ על חלק מן החומר שהוסיף רמד"ל, ראה: לעיל, הערה 35.

⁸¹ *Zohar, Encyclopaedia Judaica* 16, Jerusalem 1971, col. 1207. במקור זה (האחרון) דן תבורי במאמרו (לעיל, הערה 25), עמ' 6, הערה 7.

⁸² י"ה שור העלה כבר את חשיבות הבדיקה במקבילות לתשובות הללו, באמרו: 'זה לנו האות כי המאמרים

כשהסימן הנדון מופיע בו) לכ"י גסטר והדומים לו.⁸³ באלה, כמו גם בסימנים השלמים שנוספו,⁸⁴ ניכרה דרכו וטביעת-ידו של רמד"ל. תחילה ראוי לציין את תוספת המונח 'וששאלתם' בראשם של רובם של הסימנים בשע"ת המודפס, אף במקומות שאין המדובר כלל בשו"ת. למרות שתופעה זו אינה נדירה כל-כך גם באוספים אחרים של תשובות הגאונים,⁸⁵ הרי היא מופרזת מאד בשע"ת. אין המונח מופיע ברובם של הסימנים שנלקחו מכ"י גסטר, ומכ"י ניר-יורק נמצאו למדים, שהמונח נוסף לא בידי המדפיס, אלא כבר בידי מְסַדְרו של הקובץ. אפשר שרמד"ל עשה כך בכדי לקבוע דפוס יחיד לחומר שבאוסף, כולל תשובותיו המזויפות. נוסף על תופעה זו, מצאנו שרמד"ל שינה את הייחוס לגאונים שונים, כפי שהופיע בכ"י גסטר, ולפעמים פשוט טעה בפענוח הכותרת שבראש הסימן (גם תופעה זו ידועה מקבצים אחרים). בדרך זו יש להבין את הבלבול שנולד בשע"ת סימנים קמ–קמא: סימן קמ מתחיל בכותרת 'ועוד לו ז"ל' הלקוח ממקורו בכ"י גסטר, חלק א, סימן י (בכ"י ניר-יורק, דף 10 ע"ב, חסרה הכותרת!), ובסופה של התשובה רשום בשע"ת (ובכ"י ניר-יורק): 'וכך הור' רב שר שלום ז"ל', ואילו סימן קמא מתחיל סתם וכלי ייחוס לאיזה גאון ('וששאלתם הנשבע בעשרת הדברות...'). אמנם בכ"י גסטר מתחיל הסימן השני (סימן יא בכה"י) כך: 'רב שר שלום כתב הנשבע בעשרת הדברות...', ושם הכותרת מביאה את תוכן הדברים הכתובים אחריה ולא את אלה שקדמו לה. כבר התלבטו החוקרים בשאלה, לאיזו תשובה מוסבת כותרת זו בשע"ת המודפס, לראשונה או לשנייה.⁸⁶ מנוסח כ"י גסטר

המזויפים אינם בשאר ההעתקות שנמצאו בידנו מאותן התשובות ממש' (החלוק יג [תרמ"ט], עמ' 55); אבל למרות הבהירות שתאפשר בדיקה זו, אין לפנינו השוואות מדויקות בין נוסח שע"ת המודפס לבין המקורות לאוסף (במיוחד כ"י גסטר), להוציא דיונו של בעל 'איי-הים' בפירושו (עד סימן קצג, ראה לעיל, הערה 26). כדוגמה: כבר העיר א"א אורבך על שורה אחת שנוספה בשע"ת סימן מד, ואינה במקבילות, ראה: ספר ערוגת הבשם, חלק ג, 'ירושלים תשכ"ג', עמ' 469, הערה 31א; ותוספת זו אינה מופיעה, כמובן, בנוסח המקורי של התשובה בכ"י גסטר, חלק א, סימן סח. שם מדובר ברעיון שתפילת 'עלינו' תוקנה בידי יהושע, וכך מופיע הרעיון ב'איגרת' שנתייחסה לרב האי, ואף היא מזויפת (ראה לעיל, הערה 30), ראה ב'איי-הים' לשע"ת סימן מג, ובקטלוג של אוסף וינה (לעיל, שם), עמ' 23. כן ראה: סידור רבנו שלמה, מהדורת מ' הרשור, ירושלים תשל"ב, עמ' קכד. וכך יש להשוות גם את הסימנים בשע"ת שנלקחו ממקורות אחרים, ובמיוחד האוסף שמוצג לפנינו בכ"י ג'וס קולג', 98 (לעיל, הערה 25 והערה 35). למשל, בשע"ת, סימן רכ, שסימונו נודע כמזויף, מופיעה רק ההתחלה בכ"י ג'וס קולג' 98, דף 52 ע"א, סימן שמ, וחסר הסימן (מן 'וכ"ש שיש לנו...'). בדרך כלל, התעלם תבירי משינויים כאלה, כאילו החומר בשע"ת המודפס זהה ממש לנוסח כה"י — ולא כן הדבר.

⁸³ על שע"ת, סימן פ, העיר תא-שמע במאמרו (לעיל, הערה 1), עמ' 55–56. בינתיים הופיע מאמרו באסופות ב (תשמ"ח), עמ' קעז–קפט, שעליו העיר בהערה 6, וראה שם, מעמ' קפג ואילך (ועיין: אוצר הגאונים לברכות, עמ' 7–9). תמהני שתא-שמע לא הביא ראיה חותכת לכך שהתשובה מזויפת מן העובדה שהיא מופיעה בחלק של שע"ת, שרובו ככולו לקוח מכ"י גסטר, ודווקא תשובה זו אינה נמצאת בכה"י (הכתוב בכ"י גסטר, חלק ב, סימן כ [צוין כבר ב'איי-הים', שם] איננו כלל המקור לשע"ת, ואולי הדבר שימש קרש קפיצה לרמד"ל).

⁸⁴ לרשימות שנערכו, ראה: לעיל, הערה 23.

⁸⁵ ראה, למשל: תשובות הגאונים, מהדורת קורנל, וויען תרל"א.

⁸⁶ מילר סבר, שהייחוס מכוון לתשובה השנייה, ראה: י' מילר, מפתח לתשובות הגאונים, ברלין תרנ"א, עמ' 229, הערה מז. לעומתו סבר ב"מ לוין שהכוונה היא לתשובה הראשונה, ראה: אוצר הגאונים למגילה,

ברור, שהכותרת נסובה על הכתוב אחריה, וכך סבר בעל 'איי-הים' מתוך בדיקתו בכ"ר (ראה פירושו לשע"ת סימן קמ), וכך עולה גם ממקורות מקבילים.⁸⁷ גם מן ההקשר ניכר כן, והלשון 'וכך הורה...' אינה אלא טעות, שאין להביא ראיה להלכה הראשונה מן השנייה, ראה שם (עניין הנשבע בעשרת הדברות אינו שייך לעניין הנשבע להתענות בפורים). זאת ועוד: רמד"ל גם הוסיף את הרעיון, שיש 'בעשרת הדברות כלל התורה',⁸⁸ כסניף להלכה, שהנשבע בעשרת הדברות אין לו הפרה, ובזה שינה את הנימוק שנתן הגאון: משום 'שיש בה מקראות והזכרות'.⁸⁹

לבד מן הסימנים השלמים שהוסיף, שור רמד"ל את תוספותיו גם לתוך כמה מן התשובות עד שקשה היה להפריד בין הדברים.⁹⁰ אביא להלן תשובה של גאון (ר')

עמ' 12, הערה ה. התשובה הראשונה היא קיצור של תשובה ארוכה שהובאה בספר שבלי הלקט כ'תשובות הגאונים' סתם, ללא ייחוס מפורש (אוצר הגאונים, שם, סימן כח), אבל ממקבילה בקטע-גניזה רצה לזין להוכיח, שהיא שייכת לרב שר שלום (וראה גם: ר' וינברג, תשובות רב שר שלום, 'ירושלים תשל"ו', עמ' צג, הערה 1); ואין בדבריו ראיה כלל.

⁸⁷ 'התשובה' השנייה היא מיוזג של שתי תשובות שונות, והשורה הראשונה שלה ('הנשבע בעשרת הדברות ובספר תורה אין לו הפרה לעולם') שייכת לרב שר שלום, והיא פתיחה של תשובה המובאה בשלמותה בתשובות הגאונים חמדה גנוזה, סימן עה, בתוך קובץ שבראשו רשום 'לרב שר שלום גאון זצ"ל' (ומשם הובא אצל וינברג, שם, סימן ק, וראה להלן). כן ראה: הלכות פסוקות מן הגאונים, סימן קיח (למרות שמן הייחוסים בראשי ה'סימנים' שם אין להביא ראיה על שאר התשובות שבכל יחידה ויחידה), וקיצורה הובאה בספר הערוך, ערך שבע ב' (ערוך השלם, חלק ח, עמ' 16) בשם 'תשובות רב שר שלום' (המובא לאחר מכן 'משמיה' דרב יהודאי' אינו מפתחת התשובה, אלא מהמשכה). המשכו של אותו סימן בשע"ת אינו מועתק מרב שר שלום, וקרוב לוודאי שזו פראפרזה על תשובת רב האי בעניין הנשבע בספרי קודש (ראה: גרונר [לעיל, הערה 30], מס' 329) ואין הדבר שייך לכתוב לפניו, וכך הסיק כבר בעל 'איי-הים' לשע"ת סימן קמא (וראה את תוספתו של ח' אלבק במבוא לספר האשכול, עמ' מד-מה). אגב, לדעתי לא צדק אפטוביצר (לעיל, הערה 47) בנסיגתו להוכיח, על סמך תשובת רב שר שלום, שהתשובה שהובאה בשו"ת מהר"ם מروتנבורג ובשו"ת הרשב"א איננה תשובתו של רב האי. אפטוביצר לא חילק בין שתי הפסקאות המובאות כאן, ראה שם, עמ' 69. דעתו של אפטוביצר נתקבלה על-ידי וינברג, שם, עמ' קיז-קיח, הערה 1, והוא הביא את הכותרת כראיה לייחוס שתי (!) התשובות לרב שר שלום, וראה שם, סימן ק (בהערה 1 הביא ראיה מ'כ"י אבידע וכ"י אלמנצי') וסימן עב (ושם, הערה 1).

⁸⁸ כך בנוסח הדפוס, ובכ"י ניר-יורק מופיע בטעות: 'בעשרת הדברות כלל התני' [!]. גם הלשון 'והענין הוא כן' נוסף בשע"ת לאחר 'כך' וראים, והוא אינו סגנון הגאונים כלל, אלא שכך הוא גם בכ"י ניר-יורק, וברור שאין זו תוספת המדפיס בלבד.

⁸⁹ אף שאפשר לטעון שמושג זה היה קיים כבר בקרב הגאונים (ראה מאמרי: "שלש מאות" וראשית התפתחותו של מנין המצוות', סיני פג [תשל"ח], עמ' קנו-קנח), ברור שאין בו סיבה הלכתית, שעל-פיה יפסוק הגאון.

⁹⁰ כך גם בתשובה המפורסמת בשע"ת סימן קכב, שהשורה 'מדה לאורך ורוחב...' אבל השיעור והמדה היתה קבלה ידועה... אינה במקבילות (ראה אוצר הגאונים לחגיגה, עמ' 11, הערה ה), וכן אינה בכ"י גסטר, חלק א, סימן ד, והיא נוספה בידי רמד"ל (ובכך יש הסתייגות-מה מדבריו של הרב חזן ב'איי-הים' שם). לעומת זאת, השורה על הכרת פנים (ראה: אוצר הגאונים, שם, עמ' 12) כתובה בכ"י גסטר והיא מקורית, והיתה לפני כמה מן הראשונים (ראה שם, הערה ח). על נקודה זו של התשובה ומשמעותה, ראה: ג' שלום, 'הכרת פנים וסדרי שרטוטין', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 459 ואילך (ועל הספרות הרחבה שהובאה שם יש להוסיף את הכתוב בספר ראומה: 'כדאמרין בירושלמי' [!] מאן דאית ליה עינא בישא ליסתכל בחוטימיה', וראה: L. Ginzberg, *Geonica*, I, New York 1909, p. 157, n. 2). על דוגמה אחרת לתופעה זו, ראה לעיל, הערה 82.

נטרונאי⁹¹), שבתוכה שילב רמד"ל תוספת גדולה⁹² וידוע בין החוקרים שהנוסח בשע"ת איננו נוסח מקורי כלל.⁹³ מתוך ההשוואה לכ"י גסטר מתבהר העניין מיד, ולכן ראוי להביא את הנוסח כולו:

שע"ת סימן כו	כ"י גסטר, חלק א, סימן קה ⁹⁴
ועוד לו לענין ס"ת	ועו' לו ז"ל לענין ספר תורה
אמרו חכמים אמ"ר זירא	אמרו חכמים א"ר זירא
אמ"ר הונא כיון שנפתח ס"ת	אמ' רב הונא כיון שנפתח ספר תורה
אסור לספר אפי' בדבר הלכה כו'	אסור לספר אפי' בדבר הלכה וכו'
ומחויב אדם להקשיב ולהאזין	ומחויב אדם להקשיב ולהאזין
כדי שישמע כל פסוק ופסוק	כדי שישמע פסוק פסוק
וכל דבר ודבר מפי א' הקורא ולא	
מפי שנים כשם שניתנה התורה מפי א'	
יחיד ומיוחד ⁹⁵ כך צריך לשמוע	
ס"ת מפי א' וצריך הכל להיות שומעים	
דכתיב ואזני כל העם אל ספר התורה	שנ' ואזני כל העם אל ספר התורה.
והיאך יהיו האזנים לשני קולות	
חמשה קולות היו במעמד הר סיני	
וכשנאמרה התורה קול א' אמרה דכתיב	
וידבר אלהים את כל הדברי' האלה	
וכתיב השמע עם קול אלהים מדבר מתוך	
האש א' ולא שנים.	

⁹¹ כך עולה מסדר השו"ת בכ"י גסטר ('ועוד לו'), וכן מודפס בתשובות הגאונים, דפוס ליק, וראה כבר ב'איי היים' לשע"ת, שם; וכן: י' ברודי, 'תשובות הלכתיות לרב נטרונאי בר הילאי גאון' (עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א), חלק א, עמ' 27; חלק ב, עמ' 63.

⁹² באוצר הגאונים לסוטה, סימן צט, הדפיס לוין את הנוסח בתשובות הגאונים, דפוס ליק, ואת ההשלמות שבשע"ת הדפיס באותיות פטיט, וראה שם, הערה א.

⁹³ כבר העירו על המקבילה לתוספת זו בספר הזוהר לפרשת ויקהל (הובא גם ב'בית-יוסף' על ה'טור', אורח חיים סימן קמא, ד"ה 'ומתוך'), ראה: ר' דוד לוריא, 'קדמות ספר הזוהר', דף כ ע"ב (ומשם ל'מבוא' לשע"ת בד' לייפציג, עמ' XV); וכן ב'איי-היים' לשע"ת שם. על הרעיון שהתורה ניתנה בה' קולות, ראה גם בספר הזוהר לפרשת יתרו (דף פב ע"א, פד ע"א), ומקורו במדרש תלמודי, ראה: L. Ginzberg, *Legends of the Jews*, Philadelphia 1928, vol. 6, p. 39, n. 124. כן ראה: מ"מ כשר, תורה שלמה לפרשת שמות, כרך טו, סימן רב; פרשת יתרו, כרך טז, סימן תלו, ובהערות בשני המקומות.

⁹⁴ פורסם בתשובות הגאונים, דפוס ליק, סימן פה, וכבר נעתק מכ"י ב'איי-היים' לשע"ת שם.

⁹⁵ הביטוי 'יחיד ומיוחד' מופיע בחיבורי קבלה, ועל הביטוי המקביל בשע"ת העיר ג' שלום בתוספתו לתרגום האנגלי של ספרו (לעיל, הערה 68), עמ' 342, הערה 284. (ההפניה לשע"ת אינה במקור הגרמני של ספרו, השווה: שם, עמ' 302, הערה 259.)

דוגמה אחרת מלמדת כיצד לקח רמד"ל תשובה אחת מכ"י גסטר והכפיל אותה, ועשה ממנה שתי תשובות נפרדות, הוסיף בראשה ובסופה לגמרי משלו (הזיוף בולט בחלק הראשון ובחלק האחרון כאחד): ⁹⁶ זהו שע"ת סימן קמג, והלשון הנכפל שם גם בסימן לח, ⁹⁷ וכדאי להביא את הנוסחאות במלואן:

שע"ת, סימן קמג	שע"ת, סימן לח	כ"י גסטר, חלק א, סימן יז ⁹⁸
לרבינו האי ז"ל נוהגי' העמים ⁹⁹	רבי' האי ז"ל השיב	
אשר סביבותינו לומר ביום	על אותם האומרי' דהתרת	
הכפורי' כל נדרי ואומר	נדרי' ושבועות שיעמוד	
דברי הערמה לשנה הבאה אין	אדם בראש השנה ויאמר	
ראוי לעשות כן ואותם אשר	כל נדר שאני עתיד לידור	
התירו ותקנו דבר זה סמכו	כל השנה הרי הוא בטל ובלבד	
על דעתם והחסידים הקדמוני'	שיהא זכור בשעת הנדר כו'	
לא נהגו לעשות הערמות בנדרי'	אמ' ח"ו שאין לנו להתנהג	
ובשבועות בליל יום כפור וחס	בכך ולא בענין המשנה ההיא	
וחלילה וכבר ראינו ועיינו	שמביאין לראיה	
בדברים אלו וידענו מקבלת		
חכמה ידועה[!] ענין הנדר		
והשבו' ואין לסמוך בדבר		
אשר ה' לא צוה [!]		
לרב האי בר מר רב נחשון	לרבי' האי בר מר רב נחשון	
ז"ל דהלכה כרבא דמחמיר	ז"ל והלכה כרבא דמחמיר	
וראינו אנשים בארצות		
עושים כמשנה אחת אשר		
קצת גאוני' [!] סמכו עליה		
לעשות הערמות וחרטות		
בליל יום הכפורים		

⁹⁶ ראה גם ב'איי-היס', שם, האומר שבעלי הקבלה כינו את הנדר בשם 'השמש והירח', וכך בהמשך הסימן שם. (וראה: אוצר הגאונים לנדרים, עמ' 23, הערה יב.)

⁹⁷ ראה: אוצר הגאונים לנדרים, סימנים סו-סז (המובאה משע"ת, סימן לח, הודפסה שם באותיות פטיט).

⁹⁸ ראה ב'איי היס', דף נה ע"א — ומקורה בהלכות ר' יצחק אבן גיאת, חלק א, עמ' ס-סא.

⁹⁹ אולי צ"ל: בערים (השווה: אוצר הגאונים, שם, עמ' 42, הערה ג); ויסודו בפרפראזה מתוך תשובת ר' נטרונאי המובאת בכ"י גסטר, חלק א, סימן טו (ראה ב'איי היס', דף נה ע"א — ומקורה בהלכות ר' יצחק אבן גיאת, חלק א, עמ' ס, ראה: אוצר הגאונים, שם, סימן סג, והערה א), שם הובאה השאלה על אמירת 'כל נדרי' כשמועה על 'שאר ארצות' (וראה גם התוספת להלן בתשובת ר' האי בר נחשון).

שע"ת, סימן קמג	שע"ת, סימן לח	כ"י גסטר, חלק א, סימן יז
אנו אין נוהגי' ואין ראוי להיות מפירי' נדרים ולא נוהגי' להפר לא בראש השנה ולא ביוה"כ ולא שמענו מרבתינו ז"ל שיהו נוהגי' זה כל עיקר	ואין מפירין לא בראש השנה ולא ביה"כ ולא שמענו מרבו' ז"ל שיהו נוהגי' מנהג זה כל עיקר כמה יורות גדולות ישימו על האור וכמה בשר שלא יהיה בשל מבושל במים וכמה עצמות ישברו בו וכי דבר קל הוא בעיניכם לחטוא אדם בענין נדרים ושבועות ויעשה זה בר"ה קודם או ביום הכפורים ויכפר לו ח"ו כי לא אל חפץ רשע הוא ולא יגור עמו רע אלו היו יודעים בני אדם ענין נדר וענין שבועה לא היו מערימים עליהם כלל וכל המערים כאלו כאן חסר וחבל על דאבדין ¹⁰⁰	ואין אנו נוהגים מפיר נדרים ולא נוהגים להפר לא בין בראש השנה בין ביום הכפורים ולא שמענו מרבתינו ז"ל שיהו נוהגי' זה כל עיקר כמה יורות גדולות ישימו על האור וכמה בשר שלא יהיה בשל מבושל במים וכמה עצמות ישברו בו וכי דבר קל הוא בעיניכם לחטוא אדם בענין נדרים ושבועות ויעשה זה בר"ה קודם או ביום הכפורים ויכפר לו ח"ו כי לא אל חפץ רשע הוא ולא יגור עמו רע אלו היו יודעים בני אדם ענין נדר וענין שבועה לא היו מערימים עליהם כלל וכל המערים כאלו כאן חסר וחבל על דאבדין ¹⁰⁰
וגם אתם הנוהגים זה החמירו ועשו כמנהג חסידים הראשונים ואל תשנו ממנהג שתי הישיבות. ופן תאמרו הן מצאנו חכמה כמה הערמות עשו רבנן ז"ל כגו' מערים אדם על תבואתו כו' חס וחלילה לעשות כן בנדר ושבועה כי דבר גדול הוא. ובא אלינו איש חכם וחסיד....	ולכן אתם החמירו כמותינו ואל תשנו ממנהג הישיבות. ואל תשנו ממנהג הישיבות. ופן תאמרו הן מצאנו חכמה כמה הערמות עשו רבנן ז"ל כגו' מערים אדם על תבואתו כו' חס וחלילה לעשות כן בנדר ושבועה כי דבר גדול הוא. ובא אלינו איש חכם וחסיד....	אף אתם החמירו כמותינו ואל תשנו ממנהג הישיבות.

לסיום — בעיה ספרותית שניתן לפתור אותה תוך עיון בכ"י גסטר. בשע"ת סימן מז,¹⁰¹

¹⁰⁰ כך בשע"ת המודפס.

¹⁰¹ אוצר הגאונים לפסחים, סימן שסב.

הובאה תשובה מפורסמת של רב האי בעניין 'סדר פדיון הבן', ומקורה בכ"י גסטר, חלק ב, סימן סד. בנוסח ה'סדר' בשע"ת המודפס נוספו כמה פרטים שאינם בכה"י, ובמיוחד שורה זו: 'ופודהו שני פעמים... חד מקודשא בריך הוא וחד ממלאך המות'. תא-שמע כבר דן במקום אחר במשמעותה של שורה זו,¹⁰² אלא שהיסס באשר למקוריותה של השורה משום קרבת הרעיון לנאמר במבוא לספר הזוהר.¹⁰³ בדקתי בכ"י גסטר, ושורה זו איננה שם כלל, והטקסט אומר: '... בא"י מקדש בוכרי [!] ישראל ופדיונו. ואומ' הכהן איזה חביב עליך בנך או חמש סלעים הללו, והאב אומ' בני חביב עלי(ו) אפדנו בחמש סלעים במצות המקום...'. אינני משוכנע כלל שלפנינו חסרון על-ידי הדומות ('ואני פודהו—אני פודהו') בלבד, ראה בנוסח שע"ת שם, אלא שחושד אני שידו של רמד"ל בתוספת זו, והוא ששילב את תוספתו בין הדומות! גם המובא בסוף הסימן בשע"ת שם, בשם 'רבינו שמשון', אינו כלל בכה"י,¹⁰⁴ ואף זה הוסיף לדעתי רמד"ל, כדי לאשש את הרעיונות שהוסיף על כפילות הפדיון והנחת ידיו על ראשו של הבן (שתי הנקודות החסרות בנוסח כה"י). ובכן, למרות טענתו של תא-שמע שפדיון דו-צדדי הוא רעיון קדום, אין ראיה לכך מתשובה זו, ונוסח כ"י גסטר מעיד על כך כמאה עדים.

נמצאנו למדים, שאין להישען על נוסחן של התשובות בשע"ת המודפס — במיוחד במקומות שהרעיון קשור ליסודות קבליים, של מיסטיקה וסוד — ויש לחפש תמיד אחר הנוסח המקורי, או בכ"י גסטר וחבריו, או במקורות אחרים, ששימשו כבסיס לאוסף זה.

¹⁰² ראה: הנספח שצרף י' תא-שמע לספרו של מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' לד-לו.

¹⁰³ ראה: שם, עמ' לו, הערה 7.

¹⁰⁴ וראה: תבורי, רשימה, עמ' 40, הערה 40.